

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Mərdanova Oksana Rəşad qızı

**“Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində
dövlət kreditinin rolu”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

**İxtisasın şifri və adı
İxtisaslaşmanın adı**

**060403 Maliyyə
Maliyyə Nəzarəti və Audit**

**Elmi rəhbər
i.e.n prof. A.M.Kərimov**

**Magistr proqramının rəhbəri
i.e.d prof. M.X.Həsənlı**

Kafedra müdiri:

prof. M.X. Həsənlı

BAKİ – 2015

MAGİSTR DISSERTASIYASININ İŞ PLANI

Magistr dissertasiyasının adı: **“Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində dövlət kreditinin rolu”.**

GİRİŞ

FƏSİL I. Bazar münasibətləri şəraitində fiskal idarəetmənin nəzəri və metodoloji əsasları.

1.1 Fiskal siyasətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu.

1.2 Muasir dövrdə Azərbaycanda fiskal siyyasət və onun makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında rolu.

1.3 Büdcə kəsiri, onun yaranma səbəbləri və iqtisadiyyata təsiri.

FƏSİL II. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələri və dövlət kreditinin muasir vəziyyəti.

2.1 Azərbaycanda büdcə kəsirinin makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsinin təhlili.

2.2 Azərbaycanda büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi təcrübəsi və bu məqsədlə dövlət kreditinin istifadə olunmasının təhlili.

2.3. Azərbaycanda büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi təcrübəsi.

FƏSİL III. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin tənzimlənməsi.

3.1 Azərbaycanda dövlət krediti siyasətinin perspektivləri.

3.2 Dövlət borcunun (kreditinin) planlaşdırılması və ödənilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

3.3 Dünya təcrübəsində büdcə kəsirinin örtülməsi üsulları və Azərbaycan reallığına tətbiqinin qiymətləndirilməsi.

Nəticə və Təkliflər
Ədəbiyyatın siyahısı
Resume
Summary

Magistrant: Mərdanova Oksana Rəşad qızı

Elmi rəhbər: i.e.n. prof. Kərimov A.M.

GİRİŞ

Dövlət özünün funksiyalarını həyata keçirmək üçün müxtəlif mənbələrdən pul vəsaitlərini səfərbərliyə alır. Lakin dövlət öz xərclərini fasiləsiz və kəsirsiz maliyyələşdirmək üçün bəzi hallarda dövlət büdcəsində mövcud gəlirlər kifayət etmir. Ona görə də müəssisələrin, habelə əhəlinin sərbəst pul vəsaitini cəlb etməli olur. Müəssisələrin, əhəlinin sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin əsas formalarından biri də dövlət kreditidir. Deməli, dövlətin gəlirləri xərclərini ödəmədikdə və büdcə kəsiri əmələ gəldikdə dövlət borc almalı olur. Ölkə daxilində dövlət kredit əməliyyatlarını həyata keçirərkən dövlət borc alan kimi müəssisə, təşkilatlar və əhəli kreditor, yəni borc verən kimi çıxış edirlər.

Dövlət borcları və ya dövlət krediti dedikdə ölkənin bütün borcları deyil, dövlətin borcları nəzərdə tutulur.

Dövlətin borcu mahiyyətcə gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər hesabına ödənilən kreditləridir. Borclar müsbət hal kimi qiymətləndirilməsə də, həmin borcların alınması zərurət kimi özünü göstərir. Dövlət kreditinin əsas səbəbi dövlətin xərclərinin tam maliyyələşdirilməsi zəruriliyidir.

Bildiyimiz kimi, kredit münasibətlərinin prinsiplərindən biri də müddətlilik prinsipidir. Bu prinsipə uyğun olaraq borc vəsaitini əldə edən subyekt müqavilədə göstərilən müddət başa çatdıqdan, sonra həmin borc vəsaitini geri qaytarmalıdır. Belə ki, kreditor bir müddət vəsaitinin yığımlı ilə məşğul olur, sonra isə həmin sərbəst pul vəsaitini borc alana təqdim edir. Borc alan da bu vəsaiti öz fəaliyyət istiqamətinə yönəldir. Bu zaman kredit müqaviləsi müəyyən müddəti əhatə etdiyindən, borc alan subyekt bu vəsaiti həmin müddətə qaytarmalı olduğundan, həmin vəsaiti səmərəli şəkildə istifadə etməyə məcbur olur. Düzdür, əgər dövlət krediti münasibətlərində ssuda vəsaitinin dövr etmə müddəti nə qədər uzun olursa, səmərəlilik bir o qədər artmış olur. Ona görə ki, borc alan ssuda məbləğini daha uzun müddətə dövr etdirdikdə daha çox mənfəət əldə etmiş olur. Müddət başa çatdıqdan sonra borc alan

həmin krediti sahibinə geri qaytarır. Göründüyü kimi, biz kredit münasibətinin vahid zaman ərzində mövcudluğunu izlədik.

Dövlət borcu münasibətləri dünya və ölkə miqyasında iqtisadiyyatın aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Dövlət borcu hökumət tərəfindən həyata keçirilən məqsədli maliyyə-kredit siyasətinin vacib həlqələrindən biri olmaqla yanaşı, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini ifadə edən başlıca göstərici kimi də xarakterizə olunur. Hazırkı dövrdə borcları ilə bağlı məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən həm Mərkəzi iqtisadiyyat, həm də dünya miqyasında bu məsələnin dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac yaranır.

Mövzunun aktuallığı.

Yaşadığımız son on illik dövr Azərbaycan iqtisadiyyatında görülən işlərin, əldə olunmuş nailiyyətlərin miqyası baxımından böyük tarixi inkişaf dövrüdür. Bu mənada ötən on ildə iqtisadi inkişafın konseptual əsaslarını nəzərdən keçirmək və əldə edilmiş nəticələri təhlil etmək böyük maraq kəsb edərdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, 10 illik qısa tarixi inkişaf dövründə ölkədə iqtisadi quruculuq sahəsində əldə edilən uğurlar nə qədər çətin olsa da həyata keçirilən müstəqil dövlət quruculuğunun güclü sosial-iqtisadi bazasının formalaşdırılmasında həlledici rol oynamışdır.

Bazar münasibətlərinə doğru hərəkət etdiyimiz bir vaxtda yeni sistemin tərkibində mühüm rol oynaya biləcək məsələlərdən biri maliyyə sistemidir. Maliyyə sisteminin aparıcı həlqəsini isə Dövlət Maliyyəsi təşkil edir ki, onun da mühüm elementlərindən biri dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsi isə iqtisadiyyatda çox iqtisadiyyatda çox önəmli əhəmiyyətli rol oynayır.

Dövlət büdcəsinin tərkibində təhlillə ehtiyacı olan məsələlərdən biri büdcə kəsiridir. Büdcə kəsiri iqtisadiyyata çox aktiv təsiri olan mürəkkəb bir anlayışdır.

Müasir iqtisadi şəraitdə bu məsələ aktual problem olduğundan, məhz buna görə də mən bu mövzunu seçmişəm və çalışmışam ki, araşdırmalar və təhlillər aparmaqla bu məsələ ilə bağlı bəzi problemləri açıqlayam.

Tədqiqatın məqsədi. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə olan Azərbaycanda iqtisadiyyatın mövcud şəraitində büdcənin gəlir və xərcləri tarazlaşdırmalıdır, yeni

xərclər gəlirlərə bərabər olmalıdır. Lakin müəyyən məkan və zaman daxilində büdcənin gəlir və xərclərinin uyğun gəlməməsi labüddür və obyektiv zərurətdən doğur. Maliyyə ilində büdcənin xərcləri gəlirlərindən artıq ola bilər. Belə olan halda büdcə kəsiri yaranır. Büdcə kəsiri ölkə iqtisadiyyatına çox mənfi təsir göstərə bilər.

Ona görə də tədqiqatın məqsədi büdcə kəsirinin iqtisadi mahiyyətini açıqlamaq, onun digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsini təhlil etmək, büdcə kəsirinin örtülməsi üsullarının və azaldılması istiqamətlərinin, eləcə də onun daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsidir. Lakin, bu zaman elə üsullar, istiqamət və mənbələr seçilməlidir ki, maliyyə–büdcə siyasətinin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırmayın.

Tədqiqatın predmeti və obyektı

Mövzuda tədqiqatın obyektı büdcə kəsiridir. İlk növbədə dövlət büdcəsi kəsirinin minimuma endirilməsi məqsədilə dövlət kreditinin faliyyətinin təhlil edilir. Dövlət krediti bir alət kimi büdcə kəsirinin örtülməsində əsasən fəaliyyət göstərirdiyi üçün o tədqiqatın predmeti kimi müəyyən olunmuşdur.

Elmi yenilik

Respublikamızda büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi qısa müddətli xəzinə vekselinə də istifadə oluna bilər. Xəzinə vekselinə bir büdcə ili ərzində gəlirləri və xərcləri tarazlaşdırmaq, həmçinin büdcədən sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin vaxtında ödənilməsinə həyata keçirmək üçün istifadə etmək olar.

Dünya təcrübəsində dövlətin daxili və xarici borclarının ödənilməsi xərcləri dövlət investisiya xərclərindən aşağı olmalıdır. Bu qayda Almaniyada mövcuddur və «qızıl qayda» adlanır. Bu qaydaya bütün Avropa dövlətləri əməl edir.

Təcrübi əhəmiyyəti

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkədə mövcud olan büdcə kəsiri məsələsinin öyrənilməsi və təhlili mühüm əhəmiyyətə kəsb edir. Ona görə ki, büdcə kəsirinin iqtisadiyyata təsiri mənfi nəticələrə səbəb olur.

Məhz bu səbəbdən də Maliyyə Nazirliyi tərəfindən büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı kompleks tədbirlər işlənilib hazırlanması məqsədəuyğundur. Lakin, qeyd etməliyik ki, respublikamızda Maliyyə Nazirliyinin nəzdində büdcə kəsiri problemi ilə məşğul olan ayrıca elmi mərkəz yoxdur. Elmi mərkəzin yaradılması isə iqtisadiyyatın keçid dövründə aktual problem olan bu məsələnin həllində mühüm rol oynaya bilər.

İşin strukturu və həcmi

Mövzunu quruluşu referatdan, girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən və sonda istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir.

Birinci fəsil üç sualdan ibarət olmaqla büdcə sisteminə aid nəzəri məsələləri əhatə edir. İkinci fəsil üç sualı əhatə etməklə, müasir dövrdə Azərbaycanda fiskal siyasət və onun iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu, büdcə kəsiri, onun makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsi və maliyyələşdirilmə mənbələri təhlil olunur.

Nəhayət, üçüncü fəsil dövlət kreditinin səmərəli idarə olunması, problemləri ilə yanaşı həm də bu sahədə dünya təcrübəsinin Azərbaycan reallığına tətbiqinin imkanlarını öyrənir. Bütün bu məsələlərin təhlili gələcəkdə büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasında zəruri əhəmiyyət kəsb etməlidir.

FƏSİL 1. BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAITINDƏ FİSKAL İDARƏETMƏNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI.

1.1. Fiskal siyasətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu.

Dövlətin əsas gəlir və xərclərini özündə birləşdirən büdcə maliyyə sisteminin həlledici həlqəsi sayılır. Əsas maliyyə kateqoriyalarından olan büdcə vasitəsilə resursların toplanması və onların təyinatı üzrə xərclənməsi həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasında büdcə münasibətləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və "Büdcə sistemi haqqında" AR Qanununa uyğun olaraq qurulur.

Dövlət büdcəsi cari il üçün dövlətin qanuni qüvvəyə malik əsas maliyyə planı olub, icra orqanı tərəfindən tərtib edilir, parlament tərəfindən qəbul olunur və dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadəsi prosesi ilə bağlı iqtisadi pul münasibətlərini özündə əks etdirir. Dövlət büdcəsi vasitəsilə müxtəlif mülkiyyət formasına malik müəssisələrin vəsaitləri və müəyyən qədər əhalinin gəlirləri səfərbərliyə alınır. Bu vəsaitlər, əsasən, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin, sosial-mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinin, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinin, dövlət idarəetmə orqanlarının saxlanılmasının maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

Maliyyə vəsaitlərinin mərkəzləşdirilməsi mühüm sosial-iqtisadi və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Bunu dövlət büdcəsində və dövlət büdcədən kənar pul fondlarında toplanmış gəlirlərin dövlətin nəzərdə tutduğu tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün əsas vasitə olmasından görmək olar. Bu resurslar vasitəsi ilə məqsədyönlü istiqamətdə manevr edərək iqtisadi və sosial inkişafın həlledici sahələrini inkişaf etdirmək, ölkə ərazisində vahid iqtisadi və maliyyə siyasəti aparmaq mümkün olur.

Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində dövlət büdcəsi öz həlledici rolunu saxlamaqla özünün ictimai istehsal və sosial münasibətlər sferasına təsiri metodlarını dəyişmişdir. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) və Mərkəzi gəlirin (MG) yenidən bölgüsü, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və stimullaşdırılması, sosial siyasətin maliyyə təminatı, mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və

istifadəsi üzərində nəzarət də büdcə vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində dövlətin maliyyə vəsaitləri, hər şeydən əvvəl, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulmasına, sosial inkişafın və əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilməlidir. Lakin hazırki dövrdə büdcə gəlirləri və xərcləri həm də istehsalın genişləndirilməsi, iqtisadiyyata investisiyaların stimullaşdırılması və tənzimlənməsi aləti kimi çıxış edir. Eyni zamanda büdcə vasitəsilə iqtisadiyyatın aparıcı sahələrinə dövlət himayəsi göstərilir.

Büdcə vəsatinin sosial sahələrə istiqamətləndirilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin inkişafının əsas tərkib hissələrindən biri əhalinin sosial vəziyyətidir. Sosial siyasətə əhalinin aztəminatlı təbəqələrinin müdafiəsi ilə yanaşı təhsil, səhiyyə və mədəniyyət müəssisələrinin fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsi daxildir. Büdcə xərcləri maliyyə planlaşdırılması prosesində qeyri-istehsal sferasının müəssisələrinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi əsas maliyyə planı kimi, bütün büdcə təşkilatları və müəssisələri ilə sıx əlaqədardır. Bu əlaqə yalnız büdcədən bilavasitə maliyyələşdirilən müəssisə və təşkilatları deyil, həm də kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət və özəl müəssisələri də əhatə edir. Büdcə təşkilatlarının fəaliyyətini maliyyələşdirmək üçün tələb olunan maliyyə resursları, əsasən, kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrin ödənişləri hesabına formalaşır.

Bu baxımdan, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində maliyyə resurslarının səfərbərliyə alınması və onların səmərəli və təyinatı üzrə istifadəsi üzərində büdcə nəzarətinin rolu daha da artır.

Fikrimizcə, müasir şəraitdə dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi mahiyyəti özünü onun aşağıdakı əsas fəaliyyət sahələrində: iqtisadiyyatı istehsal tənəzzülündən qorumaq və davamlı iqtisadi artıma nail olmaqda, maliyyə stabilliyini təmin etməkdə, investisiya aktivliyini stimullaşdırmaqda, vergiqoymanın təkmilləşdirilməsi və vergilərin ödənilməsi üzərində nəzarətin gücləndirilməsinə nail olmaqda əks etdirir. Gəlir bazasının möhkəmləndirilməsi, dövlət xərclərinin təyinatı üzrə səmərəli və

məqsədyönlü istifadəsi, maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və dövlət borcu üzərində nəzarətin gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin ardıcıl həyata keçirilməsi dövlət büdcəsi vasitəsilə sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsi məsələsini sürətləndirə bilər.

Məlumdur ki, dövlətin ilkin yaranma mərhələsində onun əsas funksiyaları sərhədlərin qorunması və torpaqların artırılması olmuşdur. XIX əsrin sonlarında siyasi həyatın aktivləşməsi, dəmir yolu tikintisində irəliləyiş, sənayeləşmə və urbanizasiya prosesləri həyata keçirilməyə başlandı. Dövlətin iqtisadiyyatda rolu və ona müdaxiləsi artdı. Xərc sistemi də dəyişikliklərə uğradı: dövlətin sosial xərcləri sürətlə artmağa başladı.

XX əsrdə dövlətin büdcə siyasəti iki əks istiqamətli iqtisadi təlimə - Keynsçiliyə və monetarizmə əsaslanırdı. Keynsçilik tərəfdarları ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini zəruri hesab edirdilər. Bu təlimə əsasən dövlətin iqtisadi siyasəti dövlət xərclərinin artırılmasına, tədaviyə olan pul kütləsinin genişləndirilməsinə, vergilərin azaldılmasına istiqamətlənirdi. Bununla bərabər, belə bir siyasət büdcə kəsirinin artması və inflyasiyanın güclənməsi ilə nəticələnə bilərdi.

Monetaristlər iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsini qəbul etmir, onu azad sahibkarlığa təhlükə kimi qiymətləndirirlər. Monetaristlər əsasən pul kütləsinin tənzimlənməsini müdafiə edirlər. Lakin monetarizm təkcə pul nəzəriyyəsi deyil, həm də pulun təkrar istehsalda rolu haqda nəzəriyyədir. Monetaristlərin fikrinə görə tələbin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi bazar qüvvələrini pozur, uzunmüddətli planda isə inflyasiya meyllərinin güclənməsinə aparır.

Geniş təkrar istehsal və iqtisadi artım həm fərdi (müəssisə) səviyyədə, həm də cəmiyyət miqyasında baş verir. Struktur etibarı ilə, iqtisadi nəzəriyyə özündə makroiqtisadiyyatı və mikroiqtisadiyyatı birləşdirir.

Mikroiqtisadiyyat sahibkarlıq kapitalının və rəqabət mühitinin formalaşmasının iqtisadi qanunauyğunluqlarını əhatə edir. Onun təhlilinin mərkəzini ayrı-ayrı əmtəələrin qiymətləri, məsrəflər, firmanın fəaliyyət mexanizmi, qiymətin

əmələgəlməsi və əməyin motivləşdirilməsi təşkil edir. Mikrosəviyyədə ictimai səviyyənin inkişafını təyin edən ilkin proporsiyalar formalaşır. Makroiqtisadiyyat artıq formalaşmış mikroproporsiyaların əsasında Mərkəzi iqtisadi sistemlərin fəaliyyətlərinin tədqiqi ilə məşğul olur. Onun tədqiqat obyektini Mərkəzi məhsul, qiymətlərin ümumi səviyyəsi, inflyasiya, məşğulluq təşkil edir. Bu zaman hər bir mikroproporsiya müstəqil xarakter alır.

Real iqtisadi mühitdə mikro və makro iqtisadiyyat bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə olurlar. Makroiqtisadi səviyyədə iqtisadi fəaliyyət bu və ya digər dərəcədə iqtisadi stabilizator və tənzimləyicilər vasitəsilə dövlət tənzimlənməsinə məruz qalır. Bu tənzimlənmə iqtisadi inkişafın keçid dövründə, bazar münasibətlərinin formalaşdığı və bürokratik metodların dağıldığı bir şəraitdə daha sərt xarakter alır. İlk dəfə olaraq bu əlaqələrin əsası konkret şəkildə C.Keyns tərəfindən tədqiq olunmuşdur. C.Keyns istehsalı həcmnin artımı ilə istehlakın həcmi, investisiya qoyuluşları ilə hazır məhsul kütləsinin həcmi arasında kəmiyyət asılılığını müəyyənləşdirmişdir.

Müxtəlif səviyyələri əhatə etmələrinə baxmayaraq mikro və makroiqtisadiyyat bir məqsədə - cəmiyyətin tələbatlarını ödəmək məqsədilə iqtisadi artıma təsir göstərən amillərin və qanunauyğunluqların tədqiqinə yönəldilmişdir.

Məhdud resurslarla (əmək, torpaq, kapital, sahibkarlıq) istehsalın artırılmasının ümumi təhlili vasitəsilə sosial-iqtisadi həyatın tələbatlarının ödənilməsinin məqsədlərini formalaşdırmaq olar. Bunlar: istehsalın həcmnin stabil artımı (iqtisadi artım), azad rəqabət şəraitində qiymətlərin sabitliyi, məşğulluğun yüksək səviyyəsi, xarici ticarət balansının tarazlığının saxlanılmasından ibarətdir. Məşğulluğun yüksək səviyyəsinə və iqtisadi stabilliyə nail olunması Keynsçiliyin əsas məqsədidir. Bunların təmin olunmasının əsas aləti kimi isə dövlətin büdcə-vergi siyasəti çıxış edir.

Dövlətin apardığı fiskal siyasət inflyasiyanın səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Inflyasiyanın nəticələri müxtəlif və ziddiyyətli ola bilər.

İnflyasiya Mərkəzi gəlirin və sərvətin müxtəlif qruplar arasında yenidən bölgüsünə səbəb olur. Vəsaitlər xüsusi sektordan dövlətə ötürülür. İnflyasiyanın əsas amillərindən biri hesab edilən büdcə kəsiri "inflyasiya vergisi" vasitəsilə örtülür. Onu real pul vəsaitlərinə malik olan hər kəs ödəyir. Bu vergi avtomatik olaraq ödənilir. Belə ki, inflyasiya zamanı pul kapitalı öz qiymətini itirir. "İnflyasiya vergisi" real pul qalıqları dəyərinin aşağı düşməsinə göstərir. Bu zaman indeksasiya edilmiş gəlirlərə malik olan şəxslər gəlirlərin indeksasiyası sisteminin real gəlirləri nə dərəcədə qorunmasından asılı olaraq inflyasiyadan qorunmuş olurlar. Bəzən də inhisarçı vəziyyəti tutan əmtəə və resurs satıcıları öz real gəlirlərini artırmağa çalışırlar;

Real aktivlərin sahibləri (daşınmaz əmlak, antikvariat, incəsənət əsərləri, zinət əşyaları və s.) inflyasiyadan daha etibarlı müdafiə olunurlar. Belə ki, bu əmtəələrin qiymətlərinin artımı ölkədə inflyasiyanın ümumi səviyyəsini qabaqlayır.

Yüksək inflyasiya tempi və qiymətlərin dəyişməsi müəssisə və təşkilatlarda maliyyə planlaşdırılmasını çətinləşdirir. Nəticədə qeyri-müəyyənlik və biznesin təşkili riski artır. İnvestisiyalar qısamüddətli xarakter alır və spekulativ əməliyyatların xüsusi çəkisi artmağa başlayır. Cəmiyyətin siyasi sabilliyi azalır, sosial gərginlik artır və iqtisadiyyatın açıq sektorunda qiymətlərin yüksək artım tempi Mərkəzi məhsulların rəqabət qabiliyyətinin enməsinə gətirib çıxarır. Nəticədə yerli istehsalçılar müflisləşir, işsizlik çoxalır, idxalın səviyyəsi artır, ixrac isə azalır.

Daha stabil xarici valyutaya tələb çoxalır, kapitalın xaricə axını və valyuta bazarında alveri artırmaqla yanaşı pul formasında toplanmış əmanətlərin real dəyəri aşağı düşür, real aktivlərə tələb isə artır. Nəticədə, bu aktivlərin qiyməti qiymətlərin ümumi səviyyəsinin dəyişməsinə nisbətən daha sürətlə artır. Müəssisələr və ayrı-ayrı şəxslər dəyərini itirməkdə olan pul kütləsindən azad olub real aktivlərin alınmasına can atırlar, eyni zamanda, dövlət büdcəsinin real gəlirləri azalır və quruluşu dəyişir. Dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün imkanları da azalır, büdcə kəsiri və dövlət borcu artır.

Məhz bu baxımdan dövlətin fiskal siyasətinin əsas prioritetlərindən biri inflyasiyanın sürətinin minimal səviyyədə saxlanması hesab edilməlidir. Növbəti

ilin büdcə layihələri hazırlanarkən inflyasiyanın proqnoz sürətinin aşağı salınması və məqbul səviyyədə müəyyən edilməsinə çalışılmalıdır. Bu sosial iqtisadi inkişaf proqnozunun keyfiyyətinin artırılması ilə yanaşı, büdcənin xərc hissəsinin formalaşdırılması üzrə düzgün qərarların qəbul edilməsini zəruri edir.

Dövlətin fiskal siyasəti, əsasən, diskresion və avtomatik fiskal siyasətə ayrılır. Diskresion fiskal siyasət dedikdə ümumi daxili məhsulun real həcmində, məşğulluğa, inflyasiyaya və iqtisadi təsir göstərmək məqsədilə dövlət xərclərinin və vergiqoymanın məqsədli tənzimlənməsi başa düşülür.

Avtomatik fiskal siyasət isə qurulmuş stabilləşdiricilər sisteminə əsaslanır. Avtomatik və ya qurulmuş stabilləşdirici dedikdə, hökumət tərəfindən heç bir addım atılmadan iqtisadi vəziyyətdə baş verən dəyişikliklərə avtomatik reaksiya verən iqtisadi mexanizmlər başa düşülür. Qurulmuş stabilləşdiricilərə vergi daxilolmalarının dəyişməsinə aid etmək olar. Vergilərin məbləği gəlirlərin səviyyəsindən asılıdır. Bu zaman progressiv vergiyə cəlb olunmadan istifadə edilir. Buna görə də ÜDM-un aktiv artımı zamanı vergi daxilolmaları avtomatik olaraq çoxalır. Bu isə öz növbəsində iqtisadi artımın tənzimlənməsini və alıcılıq qabiliyyətinin aşağı salınmasını təmin edir. Əksinə, iqtisadi tənəzzül dövründə vergi daxilolmaları avtomatik olaraq azalmağa başlayır. Büdcə xərcləri sahəsində qurulmuş stabilləşdiricilərə iqtisadi tənəzzül dövründə məcmu tələbin qəfil azalmasına mane olan işsizliyə görə müavinət və müvafiq sosial ödəmələr sistemi, əhəlinin aztəminatlı təbəqəsinə yardım proqramları və s. aiddir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergiyə cəlb etmə sistemi daim hərəkətdədir və bazara, elmi-texniki tərəqqinin tələblərinə, təkrar istehsal proseslərinə dinamik uyğunlaşaraq dəyişir. Məsələn, 80-ci illərdə ABŞ-da diskresion fiskal siyasətin keçirilməsi ilə əlaqələndirilən iki vergiyə cəlb olunma islahatı keçirilmişdir.

Avtomatik fiskal siyasət təcrübəsi 1972-1974-cü illərdə prezident Nikson administrasiyası tərəfindən geniş tətbiq edilmişdir. Bu dövrdə vergi daxilolmalarını iqtisadi konyunkturanın dəyişməsindən asılı vəziyyətə salan elastiklik mexanizmindən istifadə edilirdi. Lakin kəskin büdcə kəsiri və tənəzzül dövründə

vergi sisteminin bu cür avtomatik reaksiyası öz mənfi nəticələrini qabarıq şəkildə büruzə verir. Buna görə də, təsadüfi deyil ki, bu sistem hökumətin qərarı ilə həyata keçirilən vergi proqramları ilə əvəz edildi.

Azərbaycanda aparılan fiskal siyasəti də diskresion adlandırmaq olar. Ölkəmizin bazar münasibətlərinə keçidi təcrübəsindən çıxış edərək islahatların həyata keçirilməsini ləngidən müsbət və mənfi amilləri aşkara çıxarmağa çalışaq. Məlumdur ki, vergi sistemi bir sıra funksiyaları - fiskal, stimullaşdırıcı və bölüşdürücü funksiyaları yerinə yetirir. 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər vergi sisteminin fiskal funksiyası, demək olar ki, işləmirdi. Belə ki, güclü vergi təzyiqinə baxmayaraq maliyyə resursları, hətta ilkin xərcləri təmin edə bilmirdi.

Eyni zamanda istehsalı stimullaşdırma funksiyası da reallaşdırılmırdı. Təcrübə göstərir ki, vergi ödəyicisindən gəlirin 30%-ə qədərinin tutulması yığım və əmanətlərin azalması prosesinin başlanğıc nöqtəsidir.

Əgər vergilər müəssisələri və əhalini gəlirlərin 40-50%-dən məhrum edərsə, bu, sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının praktiki olaraq ləğvi, istehsalın azalması və vergidən yayınma hallarının artması ilə nəticələnəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda vergilərin ödənilməsindən yayınmalar hazırda da mövcuddur. İndiyə qədər vergilərin bölüşdürücü funksiyasının yerinə yetirilməsi problemi də öz müsbət həllini tam tapmamışdır. Hələ də büdcə sistemi vergilərin müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında möhkəmləndirilməsinin dəqiq sisteminə malik deyildir.

Fiskal siyasətin həyata keçirilməsinin mənfi elementlərini göstərməklə yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə aparılan diskresion siyasət nəticəsində hal-hazırda respublikamızda vergi sistemi bir çox cəhətləri ilə ümumdünya tendensiyalarına və bazar iqtisadiyyatlı inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinə uyğundur. Bimünla belə, onu mükəmməl hesab etmək olmaz. Ölkənin maliyyə vəziyyəti, büdcənin tez bir zamanda balanslaşdırılması məqsədi ilə praktiki cəhətdən real olmayan cəhdlər vergi sisteminə öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi.

Fəaliyyətdə olan vergi sisteminin yenidən qurulması, əmtəə istehsalçıları üçün əlverişli vergi şəraitinin yaradılması, investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması, xarici kapital axını üçün güzəştli vergi rejiminin təmin edilməsi istiqamətində həyata keçirilməlidir. Bu istiqamətlər praktiki olaraq bütün dövlət və yerli vergilərlə birbaşa əlaqələndirilməlidir.

Yuxarıda sadalananlar büdcənin gəlirlərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan əsas istiqamətləri müəyyən etməyə imkan verir:

- iqtisadiyyatın öncül sahələri üzrə minimal, ticarət, təchizat, vasitəçilik təşkilatları üçün isə maksimal vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- əlavə dəyər vergisinin dərəcəsinin mütəmadi olaraq azaldılması;
- investisiyalar üçün vergi güzəştlərinin müəyyən edilməsi.

Son illərdə əldə edilmiş makroiqtisadi sabillik və valyuta bazarında sabit və proqnozlaşdırıla bilən vəziyyəti təmin edilmiş strateji valyuta ehtiyatları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Dövlət idarəetmə sistemində struktur islahatları həyata keçirilmiş, müəssisələrin böyük qismi öz fəaliyyətlərini bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq təşkil edə bilmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətində mühüm inkişaf müşahidə olunmuş, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə nəzarətedici və yoxlayıcı orqanlar tərəfindən əsassız müdaxilənin aradan qaldırılması, lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növlərinin azalması, iqtisadiyyatın liberallaşmasının dərinləşməsi istiqamətində mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Vergi və gömrük sistemlərində bir sıra əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Vergi və Gömrük Məcəllələri qəbul edilmiş və ildən-ilə onların təkmilləşdirilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının səviyyəsi onun beynəlxalq aləmdə yerini müəyyən edir və ölkənin müstəqil siyasətinin həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Keçən əsrin sonunda güclənən qloballaşma prosesi informasiya, texnologiya, işçi qüvvəsi və kapital hərəkəti sahəsində ölkələr arasında mövcud maneələrin azaldılmasına şərait yaratmışdır. Belə bir şəraitdə öz ehtiyatlarının artırılması və eləcə də dünyanın iqtisadi ehtiyatlarının cəlb olunması məqsədi ilə

Mərkəzi rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi respublikamız üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və yüksək texnologiyaları mənimsəməyə qadir olan iqtisadi sistemin formalaşması daha fəal şəkildə davam etdirilməlidir.

İqtisadiyyatın strukturunda tarazlığı təmin edən və kapitalın sahələrarası axınına məhdudiyyət yaratmayan qiymətli kağızlar, maliyyə bazarları inkişaf etdirilməli, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində aparılan islahatlar daha da gücləndirilməlidir. Xüsusi kapitalın vacib infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə cəlb edilməsi mexanizmi işlənib hazırlanmalı və təkmilləşdirilməlidir.

Dövlət büdcəsi təkrar istehsal prosesində mühüm iqtisadi, sosial və siyasi rol oynayır. Büdcə vəsaitləri vasitəsilə Mərkəzi gəlirin sahələr arasında yenidən bölüşdürülməsi prosesi həyata keçirilir. Büdcənin köməkliyi ilə maliyyə resursları daha rentabelli sahələrdən aşağı rentabelli sahələrə ötürülür. Büdcə qeyri-istehsal sferasında fəaliyyət göstərən müəssisə və təşkilatların saxlanılmasında işçi qüvvəsinin təkrar istehsalında böyük rol oynayır. Bundan əlavə, gəlirlərin inzibati ərazilər arasında yenidən bölüşdürülməsi də büdcə vasitəsilə həyata keçirilir və Mərkəzi gəlirin 30-40%-i büdcə vasitəsilə bölüşdürülməlidir. Subvensiyalar, transferlər isə ÜDM-un ərazilər üzrə yenidən bölüşdürülməsində əhəmiyyətli rol oynamaqla onlar arasında iqtisadi və sosial inkişafın tarazlaşdırılmasına xidmət göstərməlidir.

Büdcə xərcləri hökumət tərəfindən həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Dövlət büdcəsi vasitəsilə dövlət iqtisadi inkişaf templərini və ərazilər arasındakı münasibətləri tənzimləyir. Büdcə sisteminin fəaliyyət göstərməsi aşağıdakı: vahidlik, büdcə həlqələrinin müstəqilliyi, büdcəsinin aşkarlığı, büdcə vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyi və qənaətliliyi, büdcə vəsaitlərinin ünvanlı və məqsədli xarakterli olması prinsiplərinə əsaslanır.

"Büdcə sistemi haqqında" AR Qanununda ilk iki prinsip büdcə sisteminin qurulmasının rəsmi əsası kimi göstərilmişdir. Digər prinsiplər isə qanunun ayrı-ayrı maddələrinin tərkibində qeyd edilir.

Dövlət büdcəsi ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin olunmasında birinci dərəcəli rola malikdir. Buna görə də vəsaitlərin müdafiəsinin təminatı məqsədilə aşağı səviyyəli büdcə həlqələrində vergilərin və digər gəlirlərin büdcəyə ödənilməsinin qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydaların pozulduğu, büdcəyə tam həcmdə daxil olması təmin olunmadığı hallarda dövlətin bir sıra tədbirlər görməsi məqsədəuyğundur:

- ərazilərdə həyata keçirilən proqram və tədbirlərin birbaşa maliyyələşdirilməsinin qismən dayandırılması;

- vəsaitlərin qarşılıqlı hesablaşmalar, transfertlər, subvensiyalar və dotasiyalar vasitəsilə verilməsini məhdudlaşdıraraq və büdcə ssudalarından istifadənin genişləndirilməsi;

- müvəqqəti maliyyə köməyi institutunun tətbiq edilməsi və s.

Dövlət xərclərinin büdcə həlqələri üzrə bölgüsü dövlət və yerli hakimiyyət orqanlarının sosial-iqtisadi məsələlərin həllindəki hüquq və məsuliyyətlərinin əsasında həyata keçirilir. Məsələn, müdafiə xərcləri tam həcmdə mərkəzləşdirilmiş xərclər hesabına maliyyələşdirilirsə, təhsil xərcləri əsas etibararı ilə rayon və şəhər büdcələrindən maliyyələşdirilir. Lakin dövlət büdcəsinin aşağı həlqəsi kimi çıxış edən rayon və şəhər büdcələrinin xərclərinin əsas hissəsi mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılan subvensiya və dotasiyalar hesabına maliyyələşdirilir. Bu praktika yerli icra hakimiyyət orqanlarının büdcə gəlirlərinin və xərclərin formalaşdırılmasında passiv mövqe tutmasına səbəb olur. Rayon, şəhər büdcələrinin xərclərinin formalaşdırılmasında rayon, şəhər icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərinin artırılması və dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. Bütün səviyyələrdən olan büdcələrə gəlir və xərclərin uzunmüddətli bağlanması təmin olunmalıdır. Bunu həyata keçirmək üçün dövlət büdcəsinin səviyyələri "Büdcə sistemi haqqında" AR Qanununda təsbit olunmalıdır. Hər ilin dövlət büdcəsi üzrə təsdiq edilmiş xərclərin

icra müddəti büdcə ilinin sonunda başa çatır. Büdcə vəsaitləri həmçinin bir maliyyə ilindən uzun müddəti əhatə edən və növbəti illərin büdcələrinə daxil edilən uzunmüddətli məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər. Məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsinin həcmi büdcə əlavəsi kimi növbəti maliyyə ili üçün təsdiq edilir. Büdcə xərclərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı proqram məqsədli metodlardan istifadə mexanizmi gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməlidir.

"Büdcə sistemi haqqında" AR Qanununun və Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi və onların təkmilləşdirilməsi və onlara əlavələrin edilməsi maliyyə intizamının gücləndirilməsi, bütün səviyyəli büdcələrin formalaşdırılması və icrasının qanunvericilikdə reqlamentləşdirilməsi proseslərinə ciddi əməl edilməsini tələb edir. Buna görə də büdcənin gəlir və xərclərinin quruluşunu büdcələrarası münasibətlər, hər bir büdcənin davamlılığı, hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinin xərclərin maliyyələşdirilməsi üzrə bölüşdürülməsi problemləri ilə vəhdətdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Buradan göründüyü kimi, büdcə prosesinin əsas tərkib hissələrindən biri büdcə tənzimlənməsidir. Büdcə tənzimlənməsi bütövlükdə büdcə sistemi ilə yanaşı ayrı-ayrı büdcə həlqələri qarşısında qoyulan vəzifələrin də yerinə yetirilməsinə imkan verir. Bu məqsədlə hər il dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş xərclərinin böyük bir hissəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin, həmçinin digər rayon və şəhərlərin büdcələrinin yerli gəlir və xərclərinin tənzimlənməsi üçün ayrılır. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar.

İllər	Dövlət büdcəsinin xərc-ləri, (mlrd.man)	NMR büdcəsi və digər rayon və şəhərlərin yerli gəlirləri	Xüsusi çəkisi (%)
2009	10503.9	1785.7	17.0
2010	11765.9	1776.7	15.1
2011	15397.5	2017.1	13.1
2012	17416.5	2856.3	16.4
2013	19112.6	3077.1	16.1

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, aşağı büdcə səviyyəsinə ayrılan bu vəsait həmin inzibati-ərazi bölmələrində toplanan bütün dövlət gəlirlərinin 100 faiz yerli gəlirlərə aid edilməsindən sonra həyata keçirilib. Bu göstərir ki, respublikamızın ərazisində (Bakı şəhərindən başqa) rayon və şəhər büdcələrinin xərclərinin əsas hissəsi (2013-ci ildə 65,0 faizi) mərkəzləşdirilmiş xərclər hesabına maliyyələşdirilir. Belə vəziyyət məqbul hal hesab edilə bilməz. Regionların iqtisadi inkişafı gücləndirildikcə mövcud praktika təkmilləşdirilməli, yerli xərclərin yerli gəlirlərlə təmin olunma səviyyəsi yüksəldilməlidir. Bu istiqamətdə xüsusi tədbirlər proqramının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi müsbət nəticə verə bilər.

AR-nın büdcə sisteminin digər həlqələri də müvafiq ərazilərin sosial iqtisadi inkişafı üzrə müəyyən məsələləri həll edir.

Bələdiyyələrin büdcələri də respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayırlar. Bələdiyyə büdcələrinin formalaşması və icrasını yerli özünüidarəetmə orqanları mövcud qanunvericiliyə əsasən həyata keçirirlər.

Yerli büdcələrin gəlir hissəsi xüsusi gəlirlərdən və tənzimləyici gəlirlər üzrə daxilolmalardan ibarətdir. Buraya həmçinin müxtəlif formalı maliyyə yardımları (dotasiyalar, subvensiyalar və s.) və qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə vəsaitlər aiddir.

Yerli büdcələrin xərclərinə yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli üzrə xərclər, yerli idarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər, bələdiyyə borclarının ödənilməsi və s. aiddir.

Yerli büdcələrin möhkəmləndirilməsi və onların müstəqilliyinin inkişafı uzunmüddətli prosesdir. Bu problemin uğurlu həlli Azərbaycanda büdcə münasibətlərini bazar iqtisadiyyatına uyğunlaşdırmaqla bərabər, büdcənin ölkə iqtisadiyyatının maliyyə cəhətdən sağlamlaşdırılması prosesinə təsirini də gücləndirəcəkdir. Yerli büdcələr öz xərclərini tamamilə öz gəlirləri ilə maliyyələşdirə bilsələr dövlət büdcəsindən bu məqsəd üçün ayrılan dotasiya başqa məqsədlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilə bilər. Bələdiyyə gəlirlərinin artırılmasının əsas yolu bələdiyyə müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması və mövcud bələdiyyə mülkiyyətindən səmərəli istifadəyə nail olunmasıdır. Buna görə də maliyyə orqanları bələdiyyələrin fəaliyyətinə maliyyə nəzarətinin istiqamətlərini genişləndirməli, bələdiyyə büdcələrinin xərc hissəsinin daha səmərəli formalaşdırılması üçün onlara yardım göstərməlidir. Bələdiyyələrdə büdcə prosesinin idarə edilməsinə bütövlükdə büdcə prosesinin tərkib hissəsi və büdcə sisteminin vahidliyi prinsipinin təmin olunması üsulu kimi baxılmalıdır. Ümumiyyətlə, yerli büdcələrin sağlamlaşdırılmasını üç əsas istiqamət üzrə həyata keçirmək olar:

- yerli büdcələrin gəlir bazasının artırılması;
- yerli büdcələrin xərc hissəsinin yenidən qurulması;
- büdcə proseslərinin sadələşdirilməsi.

Fikrimizcə, bütövlükdə fiskal siyasətin əsas istiqamətləri aşağıdakı kimi müəyyən edilməlidir:

- büdcənin tərtibi orta müddətli büdcə prosesi ilə əlaqələndirilməlidir;
- xərclərin sekvestri və büdcə tənzimlənməsi üzrə müasir mexanizmlər hazırlanmalıdır;
- büdcə vəsaitlərinin müsabiqə əsasında bölüşdürülməsi təcrübəsi tətbiq edilməlidir;
- dövlət maliyyə nəzarəti sistemi yenidən qurulmaqla sadələşdirilməli və bu sahədə şəffaflıq təmin edilməlidir.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, büdcələrarası münasibətlərin müasir vəziyyəti ciddi islahatların keçirilməsini tələb edir. Mərkəzi

büdcədən aşağı səviyyəli büdcələrə transfertlər təcrübəsi nəticəsində regionların mərkəzdən asılılığı artır. Belə bir şəraitdə transfer siyasətində, sosial-iqtisadi islahatların tezləşdirilməsində köklü dəyişikliklər edilməlidir.

Büdcə maddələrinin "şəffaflığı", onların büdcə təsnifatına uyğunluğu, büdcənin xəzinədarlıq icrası təmin edilməli, standart maliyyə hesabatları tətbiq olunmalıdır.

Büdcələrarası münasibətlərin normal fəaliyyət göstərməsinin əsas şərti yerli büdcələrin vəsaitlərinin düzgün və səmərəli istifadəsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsidir.

Büdcə xərcləri sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılar hesab edilə bilər:

- bütün dövlət orqanları və büdcə təşkilatları üçün sət xərc smetalarının tətbiq edilməsi;
- dövlət xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodlarının işlənilib hazırlanması və tətbiqi;
- büdcə xərclərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı proqram-məqsədli metodlardan istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi
- büdcə xərclərinin prioritetlərinin müəyyən edilməsi və xərclərin quruluşunun təkmilləşdirilməsi.

Fikrimizcə, mövcud məkan və zaman şəraitində büdcə vəsaitlərinin xərc istiqamətləri və hər bir xərc istiqaməti üzrə büdcə maliyyələşdirilməsinin həcmi cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişaf səviyyəsi və digər obyektiv amillərə uyğun olaraq həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə kifayət qədər təkmilləşmə ehtiyatlarına malikdir. Ölkəmizdə həyata keçirilən fiskal siyasətin əsas vəzifələrindən biri bu ehtiyatların aşkara çıxarılaraq büdcə xərclərində şəffaflığı təmin etmək və onun səmərəliliyini artırmaq olmalıdır.

1.2. Müasir dövrdə Azərbaycanda fiskal siyasət və onun makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında rolu.

Büdcə - vergi (fiskal) siyasəti - hökumətin dövlət xərclərinin, vergiyə cəlb olunmanın və dövlət büdcəsinin vəziyyətinin dəyişməsinin, tam məşğulluğun və qeyri inflyasiyalı Ümumi Mərkəzi Məhsulun istehsalının təmin edilməsinə yönəldilmiş tədbirləridir. Büdcə-vergi siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsində vacib rol oynayır. Dövlət tərəfindən həyata keçirilən fiskal siyasət bəzən büdcə kəsirinin mövcudluğuna şərait yaradır.

Stimullaşdırıcı büdcə - vergi siyasəti (fiskal ekspansiya) qısa müddətli perspektivdə iqtisadiyyatın tsiklik enməsinin aradan qaldırılması məqsədini daşıyır. Buna da G -dövlət xərclərinin artırılması və T - vergilərin aşağı salınması ilə nail olmaq mümkündür. Belə siyasət müəyyən mərhələdə istehsalın stimullaşdırılmasına və ayrı - ayrı sahələr üzrə dövlət xərclərinin artırılmasına xidmət etsə də, sonradan büdcə kəsirinin yaranmasına səbəb olur. Lakin, uzunmüddətli perspektivdə isə vergilərin aşağı salınması siyasəti iqtisadi potensialın artımına və istehsal amillərinə təklifin genişlənməsinə gətirib çıxara bilər.

Məhdudlaşdırıcı büdcə-vergi siyasəti - iqtisadiyyatın tsiklik qalxmasını məhdudlaşdırmaq məqsədini daşıyır. Buna isə G - dövlət xərclərinin aşağı salınması və T - vergilərin artırılması yolu ilə nail olunur. Qısa müddətli perspektivdə bu tədbir işsizliyin artımı və istehsalın enməsi hesabına tələb inflyasiyasını azaltmağa imkan verir. Uzun müddətli mərhələdə isə artan «vergi dairəsi» məcmu təklifin enməsinə əsas ola bilər.

Dövlət xərcləri və vergilər bərabər həcmdə artırsa, xalis Mərkəzi məhsul da həmin həcmdə artır. Bu qısamüddətli perspektivdə fiskal siyasəti tədbirlərindən biri olan tarazlaşdırılmış büdcənin multiplikatoru adlanır. Büdcə siyasətinin əsas məqsədi də büdcənin tarazlaşdırılmasına nail olmaq və ya tarazlaşdırılmış büdcə iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi məqsədlərinə tabe olmalıdır. Bununla əlaqədar aşağıdakı konsepsiyanı nəzərdən keçirək.

Dövlət büdcəsinin «tarazlaşdırma konsepyası»nın mahiyyətini açıqlayaq.

İqtisadi subyektlər cari və gələcək hadisələri uyğun olaraq qiymətləndirirlər. Onlar belə bir fikir irəli sürürlər ki, istənilən borcları tez və ya gec ödəmək lazımdır, dövlət borclanmasının artımını gələcəkdə vergilərin artması kimi qəbul edirlər, çünki, dövlətin vergilərdən başqa gəlir mənbəyi yoxdur. Bu zaman dövlət xərclərinin artırılması və vergilərin azaldılması hesabına borclanmanın artmasının formalaşması əhəmiyyət kəsb etmir. Bunu aşağıdakı kimi əks etdirmək olar:

$$T_{\text{cari}} + T_{\text{gələcək}} / (1+i) - G_{\text{cari}} + G_{\text{gələcək}} / (1+i)$$

Bu tənliyi həmçinin dövlət büdcəsinin məhdudlaşdırılması da adlandırırlar. Büdcə tarazlaşdırılmasından danışdıqda dövlət büdcəsi və gəlirlərin səviyyəsi məsələsinə də toxunmalıyıq.

Dövlət büdcəsinin köməyi ilə qarşıdakı ildə hökumətin hansı əmtəə və xidmətləri əldə edəcəyi, hansı sosial ödəmələri həyata keçirəcəyi və müxtəlif vergili daxil olmalar səviyyəsində özünün xərclərinin böyük hissəsini necə maliyyələşdirəcəyi müəyyən olunur.

Adətən, vergilər əmtəə və xidmətlərin tədarükünü və sosial ödəmələrin bütün məbləğini ödəyə bilmir. Əgər hökumət xərcləri gəlirlərin səviyyəsini aşarsa, onda büdcə kəsirindən danışirlar, -

$$\frac{\text{Büdcə kəsiri}}{\text{əmtəə və xidmətlərin tədarükü}} = \frac{\text{xalis vergilər}}{\text{əmtəə və xidmətlərin tədarükü}}$$

Qeyd edək ki, xərclər sosial ödəmələrin ümumi həcmindən və əmtəə və xidmətlərin tədarükünün məbləğlərinin cəminə bərabərdir.

Xalis vergilər - bu vergi daxil olmalarının məbləğindən sosial ödəmələri çıxırlar.

Fərz edək ki, dövlət tədarükü $G=200$ səviyyəsindədir. Həmçinin fərz edək ki, dövlət gəlirlərinin bütün həcmi gəlir vergisindən daxil olmalar təşkil edir. t stavkası isə gəlirlərin səviyyəsinə proporsional olaraq müəyyən edilib və $0,2$ -ə bərabərdir.

Beləliklə, vergi daxilolmalarının ümumi məbləği gəlirlərin səviyyəsinə artırılmış vergi stavkasının həcminə bərabərdir və ya $t_y = 0,2U$. Müvafiq olaraq, gəlirlərin səviyyəsi sıfıra bərabər olduqda, yığılan vergilərin məbləği də sıfıra bərabər olur. Əgər gəlirlər 500 vahid artdıqda bu məbləğ 100 təşkil edir. Nəhayət, gəlirlərin səviyyəsi 1000-ə çatdıqda, onda ümumi vergi daxilolmaları dövlət xərclərinin məbləğinə bərabər olacaq.

Aydın görünür ki, gəlirlərin səviyyəsi 1000 vahiddən aşağı olduğu zaman, büdcə kəsiri yaranacaq, yəni G-dövlət xərcləri vergilərin məbləğindən çox olacaq. Gəlirlərin səviyyəsi 1000-ə bərabər olan zaman dövlət büdcəsi tarazlaşdırılmış olur, gəlirlərin yüksək səviyyəsində isə büdcə artığı əmələ gəlir.

Beləliklə, verilmiş dövlət xərclərinin səviyyəsində və vergiyə cəlb olunma stavkasında büdcə kəsirinin və ya artığının həcmi gəlirlərin səviyyəsindən asılı olur.

Bu məsələdə bir sıra çətinliklər də var. Belə ki, dövlət xərclərinin səviyyəsi və vergiyə cəlb olunma stavkası həmçinin məcmu tələbin səviyyəsinə, müvafiq olaraq Ümumi Mərkəzi Məhsulun həcminə də təsir göstərə bilər. Ömtəə və xidmətlərin dövlət tədarükünün həcmnin artması gəlirlərin səviyyəsini də artırır və bununla da vergilərin ümumi məbləğini çoxaldır. Buna görə də, belə bir sual yaranır: mümkündürmü ki, dövlət xərclərinin artması büdcə kəsirinin artmasına yox, onun azalmasına gətirib çıxartsın. Fərz etmək olar ki, dövlət xərclərinin artması iqtisadi fəallığın elə canlanmasına şərait yaradar ki, bu zaman yığılan vergilərin məbləği dövlət xərclərinin artmasından yüksək olar. Bu suala müsbət cavabın nə qədər düzgün olmasını araşdıraraq.

Dövlət xərclərinin artması və büdcə kəsiri arasındakı əlaqəni izah etmək üçün xərclərin, yığımların və vergilərin bərabər səviyyəsi arasında asılılığın təhlilinə müraciət edək.

Məcmu tələbin məhsul buraxılışına bərabər olmasının əsas şərti başqa mənada da xülasə edilə bilər: məhsul buraxılışının bərabər səviyyəsi zamanı yığım investisiyaya bərabər olacaq. Uyğun fikir pul vəsaitlərinin inyeksiyası və itkisi terminlərində öz

əksini tapa bilər. Hansılar ki, gəlirlərin və əmtəələrin dövriyyəsində yerə malikdirlər. Yığım məcmu tələbin müəyyən hissəsinin itkisini və gəlirlərin axınının əmtəələrin məcmu tələbinə çevrilə bilməyən hissəsini əks etdirir. İnvestisiya bu məcmu tələbinə ineksiyasıdır, hansı ki, dövriyyə prosesinin nəticəsində yaranmır, çünki gəlirlərin səviyyəsindən asılı deyil. İqtisadi tarazlıq nöqtəsində dövriyyədəki pul vəsaitlərinin itkisinin məbləği (bu halda yığımlar) ineksiyanın ümumi məbləğinə (bu halda investisiyalar) bərabərdir.

Bu fikirdən istifadə edərək, yığım, investisiya və büdcə kəsiri arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirək:

Ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin firmaların onlara ödəmələri təşkil edir. Bu gəlirlərin bir hissəsi xalis vergilər formasında gedir. Qalan vəsait ev təsərrüfatlarının bölüşdürülməsi gəliri olur.

Yenidən vəsaitin bir hissəsi yığma gedir və beləliklə istehlak tələbini tərk edir, hansı ki, məcmu tələbin hissəsi kimi çıxış edir. Eyni zamanda məcmu tələbin iki ineksiyası var: bu dövlət tədarükü və investisiyadır. Əgər iqtisadiyyat tarazlıq vəziyyətindədirsə, onda pul vəsaitlərinin ümumi itkisinin məbləği ineksiyanın məbləğinə bərabər olacaq.

İqtisadi tarazlıq nöqtəsində gəlirlərin səviyyəsi məcmu tələbin həcminə bərabərdir. Digər tərəfdən isə bu onu izah edir ki, dövriyyədə ki, pul vəsaitlərinin itkisinin məbləği pul ineksiyasının məbləğinə bərabərdir. İtkilər xalis vergiləri və yığımı əks etdirir. İnvestisiya isə əmtəə və xidmətlərin dövlət tədarükünü, həmçinin investisiyanı əks etdirir.

Tarazlıq zamanı, xalis vergilərin və yığımın məbləği dövlət tədarükünün və investisiyanın məbləğinə bərabər olacaq.

Bütün bu qeyd edilənlərdən nəticəyə gələrək, aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$Yığım + xalis vergilər = hökumət tədarükü + investisiya$$

$$\text{və ya simvollarla} \quad S + T = G + I \quad (1)$$

T - simvolundan xalis vergiləri işarə etmək üçün istifadə edirik. Bu tənlikdən T və I simvollarının yerlərini uyğun olaraq dəyişsək aşağıdakı tənliyi alırıq:

Yığım - investisiya - büdcə kəsiri

$$\text{və ya } S - I = G - T \quad (2)$$

Bu əlaqəni daha aydın izah etmək üçün, borc pul almaq və kreditləşmə prosesini nəzərdən keçirək, hansı ki, buna real iqtisadiyyatda tez-tez rast gəlinir.

Ev təsərrüfatları öz vəsaitlərinin bir hissəsini yığma yönəldirlər. Eyni zamanda firmalar öz investisiya xərclərini maliyyələşdirmək üçün borc pul alırlar. Əgər hökumət büdcə kəsiri ilə üzləşirsə, həmçinin borc almağa məcburdur.

Beləliklə, (2) tənliyi bizə onu izah edir ki, hökumət və firmalar tərəfindən alınan kreditlərin ümumi məbləği (büdcə kəsiri və investisiyanın cəmi) yığımın ümumi məbləğinə bərabər olacaq.

Yığım və investisiyanın bərabərlik şərti yalnız sadə iqtisadi modeldə mümkündür. Mürəkkəb iqtisadi modeldə isə, əgər iqtisadiyyatda dövlət büdcəsinin kəsiri və ya artığı mövcuddursa, onda yığım investisiyaya bərabər olmur. Məsələn, əgər büdcə kəsiri varsa, hökumət yığımın bir hissəsini bu kəsiri maliyyələşdirmək üçün istifadə edəcək və beləliklə, yığımın ümumi məbləği investisiyanın məbləğindən çox olacaq.

(2)- tənliyindəki asılılıqdan istifadə edərək göstərək ki, dövlət xərclərinin artması büdcə kəsirini artırır. Bu nəticəyə necə gəldik? (2) - tənliyinin sol hissəsinə nəzər salaq, bu zaman belə bir sual yaranır: dövlət xərclərinin artırılması və onunla birlikdə gəlirlərin səviyyəsinin artdığı zaman nə baş verir? Belə ki, gəlirlər artdığı təqdirdə yığım da artır. İndi biz artmış yığım məbləğinə malik olacayıq. Eyni vaxtda bizim fərziyyəyə görə investisiya dəyişməz qalır. Beləliklə, "*yığım-investisiya*" fərqi artmalıdır.

Məlumdur ki, iqtisadi tarazlıq şəraitində yığım və investisiya arasındakı fərq dövlət büdcəsi kəsirinin həcminə bərabərdir. Deməli, dövlət xərclərinin artması büdcə kəsirini artırır, əgər gəlirlərin səviyyəsi artsa belə, yəni vergi daxil olmaları o səviyyədə arta bilməz ki, büdcə kəsiri azalsın.

Büdcə-vergi siyasətinin iki növü var: diskresion və qeyri-diskresion:

Diskresion fiskal siyasət - məşğulluğun səviyyəsinin, istehsalın həcmnin və inflyasiyanın tempinin dəyişilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin nəticəsində dövlət xərclərinin, vergilərinin və dövlət büdcəsinin saldosunun həcmnin məqsədyönlü dəyişdirilməsidir.

Qeyri - diskresion fiskal siyasət - Ümumi Mərkəzi Məhsulun artım (azalma) mərhələsində dövlət büdcəsinə xalis vergili daxilolmaların artmasını (azalmasını) nəzərdə tutur. Hansı ki, iqtisadiyyata sabitləşdirici təsir göstərir.

Dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın enmə mərhələsində məcmu tələbin stimullaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən diskresion fiskal siyasət zamanı dövlət xərclərinin artması və ya vergilərin azaldılması nəticəsində büdcə kəsiri yaranır.

Uyğun olaraq, qalxma mərhələsində məqsədyönlü olaraq büdcə artığı yaranır.

Qeyri-diskresion fiskal siyasət zamanı isə iqtisadiyyatın bərpa stabilizatorlarının fəaliyyəti nəticəsində büdcə kəsiri və ya artığı yaranır.

Bərpa stabilizatoru - iqtisadiyyatın enmə mərhələsində dövlət büdcəsi kəsirini artırmağa (və ya onun müsbət saldosunu azaltmağa) və inflyasiya mərhələsində onun müsbət saldosunu artırmağa (və ya onun kəsirini azaltmağa) malik olan iqtisadi mexanizmdir. Daha geniş yayılmış bərpa stabilizatorları kimi vergiyə cəlb olunmanın proqressiv sistemi və sosial müavinat sistemi çıxış edir. Bərpa stabilizatorları həmçinin faiz stavkasının, qiymətlərin səviyyəsinin və real Mərkəzi gəlirin dəyişməsidir.

Iqtisadiyyatın bərpa sabitlik dərəcəsi bilavasitə tsiklik büdcə kəsirinin və artığının miqdarından asılıdır.

Tsiklik kəsir (artıq) - dövlət büdcəsinin kəsiridir (artığıdır) - vergi daxilolmaların azaldılması (artırılması) və işgüzar fəallığın enmə (qalxma) fonunda dövlət transfertlərinin (sosial ödəmələrin) artırılması (azaldılması) ilə yaranır.

Tsiklik qalxma fazasında $Y_2 > Y_0$ olur və buna görə də vergili ayırmalar avtomatik olaraq artır, lakin transfert ödəmələri isə azalır. Nəticədə isə büdcə artığı artır və inflyasiyanın süni canlanmasının qabağı alınır.

Tsiklik enmə fazasında isə $Y_1 < Y_0$ olur. Buna görə də vergilər avtomatik olaraq azalır, transfert ödəmələri isə artır.

Nəticədə məcmu tələbin və istehsal həcmnin nisbi artım fonunda büdcə kəsiri artır, bu da enmənin dərinliyini məhdudlaşdırır.

$T = T_a + t_y$ - tam vergi funksiyası;

$G = G_a - l_i Y$ - dövlət xərcləri funksiyası

Tsiklik kəsirin və artığın həcmi büdcə və vergi funksiyalarının qrafiklərinin «diklik» dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

T - vergi funksiyasının meyl bucağı t - vergi stavkasının həddinin miqdarı ilə, G - dövlət xərcləri funksiyasının meyl bucağı ilə l_i -n miqdarı ilə (hansı ki, gəlirin həcmnin dəyişməsi və transfertin alınan məbləğinin dəyişməsi arasında münasibəti xarakterizə edir) müəyyən edilir. Müvafiq olaraq, gəlirin səviyyəsi yuxarı olduqda, ödənilən vergi də yuxarı olur, dövlətdən alınan transfert isə aşağı olur.

Hətta cari gəlirin dinamikasından asılı olmayan G dövlət xərclərinin həcmi dəyişməyəndirsədə, bu halda iqtisadiyyatın bərpa sabitlik dərəcəsi t - vergi stavkasının səviyyəsindən yüksək olur. T - vəziyyətinə nisbətən T^1 - vəziyyətində tsiklik büdcə kəsirinin və artığının həcmi böyük olur və buna görə də bərpa stabilizatorları məcmu tələbin aşağı düşməsinə və ya artmasına güclü təsir göstərir. Eyni zamanda iqtisadiyyatın bərpa sabitlik dərəcəsinin artması büdcə vergi siyasətinin (iqtisadi potensialın artımına və istehsal amillərinə təklifin genişlənməsinin stimullaşdırılması) uzunmüddətli məqsədi ilə ziddiyyət təşkil edir.

Investisiyaya, sahibkarlıq riskinə və əməyinə stimulu gücləndirməyə vergiyə cəlb olunma stavkasının həddinin aşağı salınması yolu ilə nail olmaq mümkündür. Lakin, bu azalma tsiklik büdcə kəsirinin və artığının həcmnin azalması və eləcə də iqtisadiyyatın bərpa sabitlik dərəcəsinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Fiskal siyasətin uzunmüddətli və qısamüddətli effektlərindən birinin seçilməsi, keçid iqtisadiyyatında mürəkkəb makroiqtisadi problemdir.

Bərpa stabilizatorları Ümumi Mərkəzi Məhsulun ətrafında potensial səviyyənin tsiklik dəyişməsinin səbəblərini aradan qaldırmır, ancaq bu dəyişmənin

genişlənməsini məhdudlaşdırır. Verilmiş tskilik büdcə kəsirinin və artığının əsasında fiskal siyasətin tədbirlərinin effektivliyini qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, mövcud tarazlaşdırılmamış tsiklik büdcə iqtisadiyyatı resursların tam məşğulluğu vəziyyətinə yaxınlaşdırmır. Buna görə də iqtisadiyyatın bərpa stabilizatorları bir qayda olaraq, diskresion fiskal siyasətin resursların tam məşğulluğun bərpa edilməsinə yönəldilmiş tədbirləri ilə əlaqələndirilir. Nəticədə struktur dövlət büdcəsi kəsiri (artığı) yaranır - tam məşğulluq şəraitində büdcənin xərcləri (gəlirləri) və gəlirləri (xərcləri) arasında fərkdir. Tsiklik kəsir çox vaxt faktiki büdcə kəsirinin həcmi və struktur kəsir arasında fərq kimi qiymətləndirilir.

Tam məşğulluqda büdcə onu göstərir ki, əgər iqtisadiyyat tam məşğulluq şəraitində «işləyirsə», bu zaman büdcənin kəsiri və ya artığı necə olacaq? Belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, büdcə kəsiri məhsul buraxılışının aşağı səviyyəsi ilə əlaqədardır.

Əgər iqtisadiyyat tam məşğulluq şəraitində olsaydı, büdcə artığa malik olardı. Beləliklə, tam məşğulluq büdcəsinin artığını nəzərə almaqla, demək olar ki, fiskal siyasət səviyyəni müəyyən edir, hansı ki, tam məşğulluqda büdcə artığı yaradır. Deməli reallıqda mövcud olan büdcə artığı yaradır və reallıqda mövcud olan büdcə kəsiri ciddi problem deyil.

Həqiqətdə, iqtisadi şəraiti tam məşğulluq vəziyyətinə gətirmək üçün, vergilərin azaldılması tədbirindən istifadə etmək olar.

Tam məşğulluq büdcəsi dəyişməz qalırsa, yəni, büdcənin kəsiri dəyişmirsə (və ya büdcə artığı azalmırsa) onda fiskal siyasət məcmu tələbin genişlənməsinə və azaldılmasına təsir göstərmir.

Tam məşğulluq şəraitində büdcə kəsiri tələb inflyasiyası yarada bilər.

Keçid iqtisadiyyatında resursların tam məşğulluq səviyyəsinin və təbii işsizlik səviyyəsinin müəyyən olunmasının çətinliyi, struktur dövlət büdcəsi kəsirinin (artığının) hesablanması mürəkkəbləşdirir.

Bu iqtisadi prosesin qarşısını tənzimlənen büdcə-vergi (fiskal) siyasəti vasitəsilə almaq mümkündür.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanda yeni vergi sisteminin əsası yaradılmağa başlanmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində tətbiq olunmayan bir sıra yeni vergi növlərinin tətbiqi üzrə qanunverici baza formalaşdırılmışdır.

Lakin, buna baxmayaraq keçid dövrünü yaşayan bütün digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da bazar münasibətlərinə və bu əsasda yeni vergi sisteminə keçid vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisinin azalması ilə müşayiət olunmuşdur.

Tədqiqatlar göstərir ki, vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi keçid dövrünün başlanğıcında Şərqi Avropa ölkələrində orta hesabla 35%, MDB ölkələrində 25% olduğu halda son illərdə bu rəqəmlər müvafiq olaraq 33% və 22%-ə enmişdir. Halbuki hal-hazırda vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil olan qabaqcıl ölkələrdə orta hesabla 37%, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə isə 40% təşkil edir.

Ayrı-ayrı qabaqcıl ölkələrdə vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi aşağıdakı kimidir.

Vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi,%-lə

Ölkələr	Vergilərin payı
Almaniya	23,1
Belçika	31,1
Danimarka	49,7
Fransa	24,9
İtaliya	27,4
Avstriya	29,9
Hollandiya	26,6
İsveç	38,1
Böyük Britaniya	27,7
İspaniya	21,7
Kanada	31,0
ABŞ	22,7
Yaponiya	18,2

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi dünyanın əksər ölkələri hal-hazırda ÜDM və Mərkəzi gəlirin vergi sistemi vasitəsilə yenidən bölüşdürülməsi üzrə maksimal mümkün səviyyəni əldə etmişlər.

Azərbaycanda isə vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi hətta MDB ölkələri üzrə orta göstəricidən də əhəmiyyətli dərəcədə aşağıdır.

Vergi daxilolmalarının ÜDM-də xüsusi çəkisi

	1998	1999	2000	2009	2010	2011	2012	2013
Büdcə gəlirləri, (mln manat)	2318,0	2797,0	3573,2	10503.9	11765.9	15397.5	17416.5	19112.6
O cümlədən: vergi daxilolmaları	1702	1938	2549	4113,4	4292,8	5475,1	6025,3	6663,6
Vergi daxilolmalarının büdcə gəlirlərində xüsusi çəkimi, %-lə	73,1	69,3	71,4	39,2	36,5	35,6	34,6	34,9
ÜDM-də vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi, %-lə	9,9	10,3	10,8	11,6	10,1	10,5	11,2	11,5

Digər keçid dövrünü yaşayan ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda dövlət gəlirlərinin ÜDM-dəki xüsusi çəkisinin azalması daha kəskin olmuşdur. Belə ki, dövlət büdcəsi gəlirlərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 1996-98-ci illərdə 15-20% həddində olduğu halda sonrakı illərdə bu rəqəm 29-33% qədər qalxmışdır.

Vergilərə son hədd meylliliyinin hesablanması da vergi sisteminin iqtisadiyyatdakı rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Azərbaycan üzrə son rəqəmlərdən istifadə edərək vergi funksiyasını qiymətləndirmək mümkündür:

$$VER = (T)_0 + t \cdot Y$$

Burada, VER - vergilər vasitəsilə toplanan vəsaitin ümumi həcmi; $(T)_0$ - vergilərin avtonom səviyyəsi;

t-vergilərə son hədd meylliliyi; Y - ümumi daxili məhsuldur.

1998-2005-ci illərin statistik qiymətləri ilə yuxarıda göstərdiyimiz vergi funksiyasını qiymətləndirsək aşağıdakıları *a\mq:(STATA ekonometrik proqram təminatı vasitəsilə)*

$$\text{VER} = 34 + 0,1 * Y$$

$$(0,15) \quad (9,5) \quad R^2=0,93 \quad DW=1.84$$

Göründüyü kimi vergilərə son hədd meylliliyi (t) 0,1 əmsalına bərabərdir, yəni respublikada həmin illərdə vergilər vasitəsilə toplanan vəsaitin son həddi ümumi daxili məhsulun 10%-i təşkil etmişdir.

Ayrı-ayrı vergi növləri üzrə daxilolmaların da ÜDM-də xüsusi çəkisi Azərbaycanda istər qabaqcıl ölkələrdən, istərsə də keçid dövrünü yaşayan ölkələr üzrə orta göstəricidən geri qalır.

Keçid dövrünü yaşayan digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da dolayı vergilərin, xüsusən də əlavə dəyər vergisinin (ƏDV) ÜDM-də xüsusi çəkisi daha yüksəkdir və daha da artmağa meyllidir. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin isə ÜDM-də payı 2008-2010-cu illərdə artsa da, son 3 ildə azalmağa doğru meyllidir. Mənfəət vergisinin isə ÜDM-də xüsusi çəkisi son üç ildə artmışdır.

Ayrı-ayrı qrup ölkələrdə vergi gəlirlərinin
ÜDM-də **xüsusi çəkisi**, (%-lə)

	Iqtisadi Inkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələri	Şərqi Avropa ölkələri	MDB ölkələri	Azərbaycan
Büdcə gəlirləri	43	38	25,5	33,4
Vergi gəlirləri	37	33	22	11,5
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	10,1	5,2	2	1,9
Korporativ vergi (mənfəət vergisi)	2,6	2,1	3,1	2,5
Sosial müdafiə ayırmaları	8,9	10,6	4,5	3,5
Əlavə Dəyər vergisi (ƏDV)	6,1	8,7	6,1	3,6
Aksiz	3,1	3,4	2,5	1,3
Əmlak vergisi	1,8	0,4	0,8	0,3
Xarici ticarət əməliyyatlarından tutulan vergilər (və ya rüsumlar)	0,1	1,3	1,2	3,1

Mənbə: Dünya Bankı

Ümumiyyətlə keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün *dolayı vergilərin büdcə daxilolmalarında* payının artması xarakterikdir.

Büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisinin azalmasına baxmayaraq birbaşa vergilərin əsas növləri də yüksək artım tempinə malikdirlər.

Qeyd edək ki, mənfəət və fiziki şəxslərin gəlir vergisi 2008-ci ilə nəzərən yüksək artım tempinə malik olmuşdur. Yalnız mənfəət vergisi üzrə 2008-2013-cü illərdə azalma müşahidə olunmuşdur ki, bu da il növbədə həmin ildə dünya bazarında neftin qiymətinin aşağı düşməsi səbəbindən neft sektorunun gəlirlərinin azalması ilə əlaqədardır.

Qeyd edək ki, birbaşa vergilər üzrə daxilolmaların artması bu vergilər üzrə dərəcələrin azalması fonunda baş vermişdir. Belə ki, məsələn, mənfəət vergisi dərəcəsi bir neçə dəfə dəyişmişdir.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də neft sektornun əhəmiyyətli xüsusi çəkiyə malik olmasıdır. Neft sektorunun iqtisadiyyatdakı rolunun böyüklüyü dövlət büdcəsinin gəlirlərinin strukturunda da öz əksini tapır.

Qeyri neft sektorunun ödədiyi vergilərin artım sürətinin neft sektorunun ödədiyi vergilərin artım sürətindən geridə qalmasına baxmayaraq birinci daha sabit artım tempinə malikdir. Neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmi dünya bazarının konyukturundan daha çox asılıdır.

1999-cu ildən başlayaraq dövlət büdcəsi daxilolmalarının artımında neft sektorunun ödədiyi vergilərin mühüm rolu vardır ki, bu artım da ilk növbədə dünya bazarında qiymətlərin artması ilə bağlıdır. Dünya neft bazarında qiymətlərin neft ixracatçıları üçün əlverişli səviyyədə olduğu vaxtlarda dövlət büdcəsinin gəlirlər artır, qiymətlərin qeyri-əlverişli qeyri-neft sektoru üzərində vergi ağırlığının azalması bu sektora səviyyəyə düşdüyü zamanda isə dövlət büdcəsinin gəlir daxilolmalarında və xərclərin maliyyələşdirilməsində gərginliklər yaradır.

Baxılan dövr ərzində qeyri-neft sektorunun büdcənin ümumi daxilolmalarında xüsusi çəkisinin yüksək olması neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmində azalmanın dövlət büdcəsinin ümumi daxilolmalarına olan mənfi təsirinin yumşalmasını təmin edir. Lakin, neft sektorunun ödədiyi vergilərin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin getdikcə artması dövlət büdcəsi daxilolmalarını və xərcləmələrinin neft bazarının konyunkturundan asılılığını gücləndirir. Belə ki, diaqramdan göründüyü kimi, neft bazarının konyunkturunun pisləşdiyi 2008-2011-ci illərdə dövlət büdcəsinin ümumi daxilolmalar və bunun məntiqi nəticəsi olaraq dövlət büdcəsinin xərclərinin səviyyəsi aşağı düşmüşdür.

Qeyri-neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmində artması isə bu sektorda iqtisadi canlanmanın nəticəsidir. Qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları xarici

tərəddüdlərə məruz qalmır və hökumətin fiskal tədbirlərinin sabitliyinə şərait yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun ödədiyi vergilərin həcmnin real artımı vergi dərəcələrinin aşağı salınması şəraitində baş verir. Bu da onu göstərir ki, qeyri-neft sektoru üzərində vergi ağırlığının azalması bu sektorda canlanmaya və nəticə etibarilə ödənilən vergilərin həcmnin artmasına imkan verir.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun dövlət gəlirlərinin formalaşmasında rolunun artması əsasən bazar münasibətlərinin daşıyıcısı olan **özəl bölmənin inkişafı** ilə əlaqədardır.

Özəl bölmənin inkişafı onun büdcə gəlirlərinin formalaşmasında payının artmasında da özünü göstərir. Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında özəl bölmənin rolunu həlledici olmasa da son illərdə onun büdcəyə ödənilən vergilərdə payı sürətlə artmaqdadır.

Özəl bölmənin inkişafında özəl xarici investisiyaların da mühüm rolu vardır. Xarici kapitallı özəl bölmə də büdcə gəlirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamaqdadır. Son illərdə həm yerli, həm də xarici kapitallı özəl bölmənin büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi artan dinamika malikdirlər.

Son 6-7 il ərzində Azərbaycanda özəl sahibkarlıq fəaliyyəti bir neçə istiqamətdə müsbət tendensiyaya malik olmuşdur. Bu bir tərəfdən qeyd etdiyimiz kimi, özəl bölmənin ÜDM-də və büdcəyə vergi ödənişlərində payının yüksəlməsi, digər tərəfdən yerli özəl bölmənin inkişaf tempinin xarici bölməyə nisbətən daha yüksək artım tempinə malik olmasıdır.

Gələcəkdə dövlətin vergi daxilolmalarının artmasında özəl sektorun rolunun daha da yüksələcəyi gözlənilir. Özəl sektorun gəlirlərinin artım tempi ÜDM üzrə iqtisadi artımın formalaşmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də dövlət büdcəsinə daxilolmaların artımı özəl sektorun gəlirlərinin artımından xeyli dərəcədə asılıdır. Özəl sektorun genişlənməsi nəticəsində Ümumi Daxili Məhsul və son nəticədə dövlətin vergi bazası artır.

Çoxsaylı sorğular və araşdırmalar göstərir ki, ölkədə investisiya mühitinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri vergi dərəcələridir. Yüksək vergi dərəcələri

investisiya mühitinə mənfi təsir göstərdiyi halda, vergi dərəcələrinin aşağı salınması sərmayə qoyuluşlarını stimullaşdırır.

Son illər Azərbaycanda investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə müxtəlif vergi dərəcələrinin azaldılması siyasəti yeridilmişdir.

Azərbaycanda *əlavə dəyər vergisi* (ƏDV) keçid dövrünün başlanğıcında 28% təşkil etdiyi halda hal-hazırda 18% təşkil edir.

Aksizlərə cəlb olunan məhsulların siyahısı da əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisinin maksimum həddi 55%-dən 30-14%-ə endirilmişdir. Qeyd edək ki, bu hədd hətta bəzi qabaqcıl ölkələrdə olduğundan da aşağıdır. Ümumilikdə isə qabaqcıl ölkələrdə fiziki şəxslərin gəlir vergisinin büdcə daxilolmalarında və ÜDM-də payı yüksəkdir. Lakin, qabaqcıl ölkələrin modeli göstərir ki, əhalinin gəlirləri artdıqca vergi ağırlığı onların üzərinə hissə-hissə keçirilir. Bu modelin Azərbaycanda tətbiqi gələcəkdə əhalinin gəlirlərinin artması ilə mümkün olacaqdır.

Müxtəlif ölkələrdə vergi dərəcələri haqqında məlumat, %-lə

Ölkələr	Fiziki şəxslərin gəlir Vergisi (maksimal dərəcə)	Əlavə Dəyər Vergisi
Azərbaycan	30	18
ABŞ	34	-
Almaniya	42	20
İsveçrə	30	-
İsveç	72	25
İtaliya	62	19
Fransa	57	18,6

Ümumiyyətlə, başlıca vergi növləri üzrə dərəcələr keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə hal-hazırda aşağıdakı kimidir:

*Keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə vergi dərəcələri
haqqında məlumat, %-lə*

Ölkə	Mənfəət vergisi	ƏDV	Fiziki şəxslərdən gəlir vergisinin maksimal həddi
Azərbaycan	20	18	30
Albaniya	25	20	25
Ermənistan	20	20	20
Belorus	30	20	30
Bolqanstan	23,5	20	29
Xorvatiya	20	22	35
Çexiya	31	22	32
Estoniya	26	18	26
Gürcüstan	20	20	20
Macarıstan	18	25	40
Qazaxıstan	30	16	30
Qırğızıstan	20	20	20
Latviya	22	18	25
Litva	15	18	33
Moldova	25	20	35
Polşa	28	22	40
Rumıniya	25	19	40
Rusiya	20-24	20	13
Slovakiya	25	23	38
Sloveniya	25	20	50
Tacikistan	30	20	20
Türkmənistan	25	20	25
Ukrayna	30	20	40
Ozərbaycan	26	20	36

Sosial sığorta normativləri də keçid dövrünün başlanğıcında 40% idisə, hazırda 23%-ə enmişdir.

Ümumilikdə Azərbaycanda vergi sistemində həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində **vergi növlərinin sayı** 15-dən 9-dək azaldılmışdır. Müqayisə üçün deyək

ki, hazırda Rusiya istisna olmaqla, qalan ölkələrdə ikisəviyyəli vergi və ödəniş sistemi fəaliyyət göstərir. Rusiyada isə üçsəviyyəli sistemdir. Belə ki, Belarusda 12 ümumidövlət və 4 yerli, Qazaxıstanda 5 ümumidövlət və 12 yerli, Qırğızıstanda 5 ümumidövlət və 16 yerli, Tacikistanda 14 ümumidövlət və 3 yerli, Rusiyada isə 16 ümumidövlət, 7 regional və 5 yerli vergi növü mövcuddur.

Azərbaycanda vergilərin sayının azalması və vergi dərəcələrinin aşağı salınması ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşmasında əhəmiyyətli rol oynamış və beləliklə də istər daxili, istərsə də xarici mənbələr hesabına investisiya qoyuluşlarının yüksək artım tempinin təmin olunmasında iştirak etmişdir.

1.3 Büdcə kəsirinin mahiyyəti, səbəbləri və onun iqtisadiyyata təsirinin nəzəri əsasları.

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın böhranlı şəraitində iqtisadi siyasətin qarşısında duran əsas vəzifələrindən biri olan tarazlı büdcənin yaradılmasına həmişə nail olmaq mümkün olmur. Xüsusilə də keçid iqtisadiyyatı şəraitində büdcə kəsiri qaçılmazdır, başqa sözlə obyektiv zərurət təşkil edir.

Büdcə kəsiri maliyyə ilində dövlət büdcəsinin xərclərinin onun gəlirlərindən artıq olan hissəsinə deyilir:

$$D = G - T$$

Iqtisadiyyatın böhranlı vəziyyəti işgüzar fəallığın, investisiya tələbinin yüksəldilməsi ilə aradan qaldırıla bilər. Bu da öz növbəsində dövlət xərclərinin artırılması və gəlirlərin azaldılmasını tələb edir. Dövlət xərclərinin artırılması və gəlirlərinin azaldılması tənəzzül şəraitində olan iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması məqsədinin reallaşmasına xidmət edir. Vaxtilə C.M.Keyns göstərirdi ki, iqtisadiyyatın tsiklik enmə dövründə işgüzar fəallığın canlandırılmasında, investisiya tələbinin stimullaşdırılmasında defisitli büdcə şəraitində maliyyələşmə həlledici və önəmli rola malikdir. Göründüyü kimi belə stimullaşdırıcı iqtisadi siyasət büdcə kəsirinin yaranması zərurətini ortaya çıxarır.

Təbii ki, ortaya çıxmış büdcə kəsiri müəyyən vasitələrlə aradan qaldırılmalıdır. Bu zaman elə üsullar seçilməlidir ki, iqtisadi siyasətin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırməsın.

Büdcə kəsirinin müəyyən edilməsi məsələsinin mahiyyətini açıqlayaq.

Büdcə kəsirinin kəmiyyət qiyməti obyektiv olaraq aşağıdakı faktorlarla şərtləndirilir.

1. Adətən dövlət xərclərinin həcmi qiymətləndirərkən iqtisadiyyatın dövlət sektorunda amortizasiyası nəzərə alınmır, bu da obyektiv olaraq büdcə kəsirinin həcmi artırmasına gətirib çıxarır.

2. Dövlət xərclərinin mühüm maddəsi kimi borclanmaya xidmət etmək çıxış edir. Belə ki, borclanma üzrə faizin ödənilməsi və borcun əsas məbləğinin (borcun amortizasiyası) tədricən ödənilməsi əsas göstəricidir.

Dövlət xərcləri dövlət borcu üzrə yalnız R_rD -yə bərabər olan real faizi daxil etməlidir, R_nD -yə bərabər olan nominal faiz isə daxil edilmir.

Burada, D - dövlət borcunun həcmi, R_r - real faiz stavkası, R_n -nominal faiz stavkası.

Büdcə kəsiri tez-tez PD -nin həcmində artır, belə ki, *Fişer* bərabərliyinə görə $P=R_n-R_r$ olur. İnflyasiyanın yüksək tempində bu xəta böyük ola bilər.

Büdcə kəsirinin artması borc üzrə inflyasiya faizinin ödənilməsi hesabına dövlət xərclərinin həcmi artırması ilə bağlıdır.

Qeyd edək ki, nominal büdcə kəsiri və nominal borc artdıqda, real büdcə kəsiri və real borc azaldıqda bu zaman büdcə-vergi siyasətinin effektivliyini qiymətləndirmək çətinləşir.

Buna görə də *büdcə kəsirinin müəyyən edilməsi* zamanı inflyasiyaya düzəliş etmək lazımdır:

<i>real dövlət</i>	_____	<i>nominal</i>	_____	<i>ilin əvvəlinə</i>	<i>inflyasi-</i>
<i>büdcəsi</i>	_____	<i>dövlət bud-</i>	_____	<i>dövlət borcu- X</i>	<i>yanın tempi</i>
<i>kəsiri</i>		<i>cəsi kəsiri</i>		<i>nun həcmi</i>	

3. Makrosəviyyədə dövlət büdcəsi kəsirinin qiymətləndirilməsi zamanı yerli büdcələrin vəziyyəti (hansılar ki, büdcə artıqlığına malik ola bilər) nəzərə alınmır. Bəzən yerli hakimiyyət orqanları məqsədyönlü olaraq dövlət büdcəsinə vergi ayırmalarını azaltmaq üçün, yerli büdcələrin vəziyyəti haqqında statistik informasiyanı təhrif edirlər.

Bu qanunvericilik praktiki olaraq bütün keçid iqtisadiyyatlı ölkələr üçün xarakterikdir. Nəticədə isə dövlət büdcəsi kəsirinin qiymətləndirilməsi zamanı artım baş verir.

4. Keçid iqtisadiyyatında dövlət büdcəsi kəsirinin müəyyən edilməsi ilə yanaşı, onun Mərkəzi Bankın, həmçinin dövlət müəssisələrinin və kommersiya banklarının qeyri-həqiqi fiskal (qeyri-həqiqi büdcə) fəaliyyəti ilə şərtləndirilmiş gizli kəsiri də mövcud olur.

Qeyri-həqiqi fiskal əməliyyatlara daxildir.

a) Dövlət müəssisələri tərəfindən tam məşğulluğun maliyyələşdirilməsi və əmək haqqı stavkasının ödənilməsi «bazardakından» yüksəkdir. Bu da ilk növbədə qarşılıqlı borclanmaya yığım yolu ilə və ya bank ssudaları hesabınadır.

b) İqtisadi islahatların ilkin mərhələsində Mərkəzi Bankdan ayrılmış fəaliyyətsiz ssudaların böyük portfeli kommersiya banklarında toplanır. Bu kreditləri əsasən Mərkəzi Bankın güzəştli kreditləri hesabına ödəyirlər.

v) Mərkəzi Bankın hökumətə verdiyi faizsiz və güzəştli kreditlərdən, valyuta kursunun dəyişməsinin sabitləşməsi üzrə tədbirlərdən və kommersiya banklarına fəaliyyətsiz ssudalara xidmət üçün verilmiş kreditlərin maliyyələşdirilməsindən dəymiş zərərin maliyyələşdirilməsi, həmçinin mərkəzi bankın sənaye, kənd təsərrüfatı və mənzil proqramlarının güzəştli stavkalar üzrə maliyyələşdirilməsi.

Gizli büdcə kəsiri faktiki büdcə kəsirinin və dövlət borcunun həcmi azaldır. Bu adətən seçkilər qabağı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilir.

Beləliklə, büdcə kəsirinin mütləq ölçüləri etibarlı markoiqtisadi göstərici kimi çıxış edə bilməz, ona görə ki, Ümumi Mərkəzi Məhsulun artması ilə adətən borclanma da artır.

Büdcə kəsirinin maliyyələşməyə bərabər olduğu üçün o, ümumi borclanma və likvid maliyyə vəsaitlərinin qalığının azalmasını borcun örtülməsinə əlavə edərək, onlar arasındakı fərq kimi müəyyən edilə bilər.

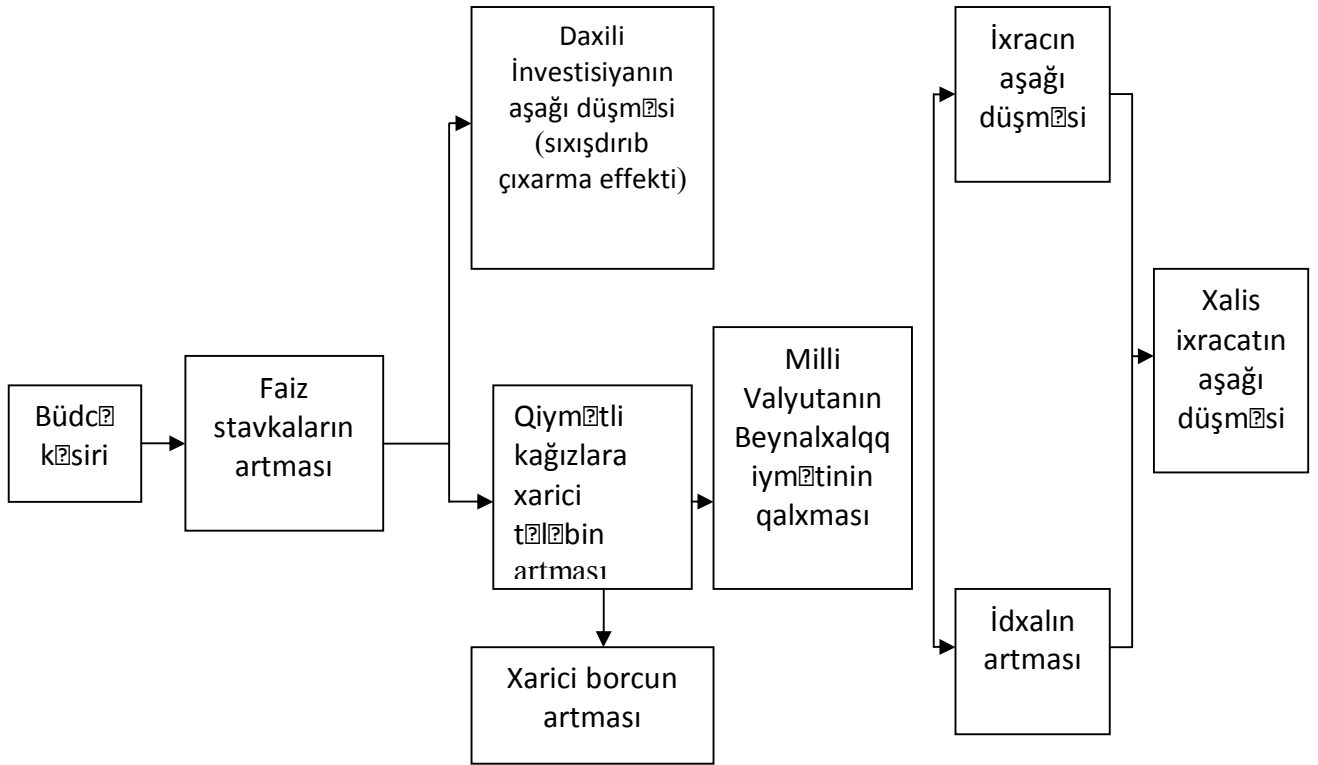
Dayanıqlı büdcə kəsirini doğuran səbəblər aşağıdakılardır:

- Müharibə, iri təbii fəlakətlər və ya digər sosial konfliktlər zamanı dövlət xərclərinin artırılması;
- büdcə xərclərinin qeyri-rasional strukturu. Bu iqtisadiyyatın inkişafına dövlətin iri həcmli investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır;
- tsiklik enmələr və iqtisadiyyatın «*bərpa stabilizatoru*»;
- iqtisadiyyatın stimullaşdırılması məqsədilə vergilərin azaldılması. Iqtisadiyyatın stimullaşdırılması məqsədilə «vergi dairəsi» azaldılır, vergiyə cəlb olunma sistemində vergi güzəştləri tətbiq edilir.
- «qeyri-effektiv büdcə mexanizmi» dövlətə onu sosial sferanın və iqtisadiyyatın inkişafında stimullaşdırıcı vasitə kimi istifadə etməyə imkan vermir;
- seçkilər ərəfəsində dövlət xərclərinin artırılması;
- səhiyyəyə, təhsilə, sosial təminatla və yeni iş yerlərinin yaradılmasına dövlət xərclərinin artırılması.

Qeyd etdiyimiz bu səbəblər nəticə etibarilə iqtisadiyyatda dövlət borcunun artmasına gətirib çıxarır.

Büdcə kəsiri iqtisadiyyata çox aktiv təsiri olan mürəkkəb bir anlayışdır. Adətən büdcə kəsiri iqtisadiyyata mənfi təsir göstərir.

Aşağıdakı iqtisadi sxemə nəzər salsaq büdcə kəsirinin təsiri nəticəsində iqtisadiyyatın artım tempinin, xüsusilə də tədiyyə balansının saldosunun aşağı düşməsinə görürük.

Sxemdən göründüyü kimi, 1-ci və 2-ci blokların təhlili onu izah edir ki, hökumət büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi zamanı kapital bazarına daxil olmalıdır və vəsait əldə etmək üçün xüsusi sektorla rəqabətə girməlidir. Bu zaman pula tələb artır. Mərkəzi Bank isə onun təklifini məhdudlaşdırır.

Bu da faiz stavkalarının artmasına səbəb olur. Nəticədə isə daxili investisiyanın aşağı düşməsi baş verir. Digər tərəfdən isə daxili bazarda faiz stavkalarının qalxması həmin ölkənin qiymətli kağızlarına xarici tələbi artırır ki, bu da xarici kapital axınına səbəb olur və dövlətin xarici borcunun məbləğinin artmasına gətirib çıxarır. 6-cı blokun təhlili onu göstərir ki, əcnəbilər qiymətli kağızları əldə etmək üçün, əvvəlcə həmin ölkənin Mərkəzi valyutasını əldə etməlidirlər. Bu isə Mərkəzi valyutanın beynəlxalq qiymətinin və ya onun dəyişmə kursunun qalxmasına səbəb olur.

Nəticədə, ixracatın aşağı düşməsi və idxalın artması baş verir. Bu iki prosesi birləşdirsək, nəhayət etibarilə xalis ixracatın aşağı düşməsi müşayiət olunur.

Dünya təcrübəsində büdcə kəsiri ÜDM-in 3%-i təşkil edirsə bu normal hal hesab edilir və iqtisadiyyat üçün təhlükəsi yoxdur.

Qeyd edək ki, ancaq 1995-96-cı illərdə büdcə kəsirinin ÜDM-də payı yüksək olmuşdur. Bu da həmin illərdə ölkənin maliyyə sabitliyinə mənfi təsir göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə ilində yaranmış olan büdcə kəsirinin həcmi **büdcə-vergi siyasətinin** (*fiskal siyasətin*) effektivliyinə mənfi təsir göstərən amil kimi də çıxış edir.

Dövlət kreditinin zəruri bir şərt kimi əhəmiyyətə malik olması dövlət borcuna olan müvafiq ehtiyaclardan irəli gəlir. Bildiyimiz kimi, dövləti borclanmaya sövq edən əsas səbəb dövlət xərclərini tam maliyyələşdirmək məcburiyyətidir. Bu xərclərin dövlətin gəlirləri ilə təmin edilmədiyi vəziyyətlər daha intensiv müşahidə edilir. Belə ki, dövlətin vergi və digər normal mənbələrdən formalaşan gəlirlərinin artırılmasının müəyyən limiti nə qədər böyük olsa da, elə xərclər yaranır ki, gəlirlər onunla müqayisədə azlıq təşkil edir. Ona görə də dövlət əlavə borc cəlb etmək məcburiyyətində qalır.

Dövlət borcları müəyyən məqsədlərdən irəli gəlir. Belə ki, iqtisadi subyekt olan dövlət uyğun proqramlar vasitəsilə vəsait cəlb edərək onları məqsədyönlü şəkildə yerləşdirir.

Bildiyimiz kimi, dövlət büdcəsi - gəlir və xərcləri özündə əks etdirən illik maliyyə planıdır. Gəlirlər xərclərə nisbətən azlıq təşkil etdikdə, bu büdcə kəsri ilə müşayiət olunur. Bu hal bütün dünya dövlətlərində müşahidə olunur və normal bir vəziyyət kimi qiymətləndirilir. Lakin, dövlət büdcəsinin kəsriini doldurmaq lazımdır. Bu məqsədlə dövlət borc vəsaitləri cəlb etmək məcburiyyətində qalır. Dövlət büdcəsinin kəsiri dövlət borcunun dəyişməsinə dəqiq əks etdirməlidir. Dövlət borcu nominal deyil, real kəmiyyətlərlə ölçülür. Yaranmış kəsir dövlət borcunun nominal yox, real səviyyəsini əks etdirməlidir. Bu ona stimül yaradır ki, büdcə kəsiri qiymətləndirilərkən inflyasiya nəzərə alınmalıdır.

$$DKr(t) = DKn(t) - DB(t - i) \times \Delta INF(t)$$

Burada, $DKr(t)$ - t ilində dövlət büdcəsinin real kəsiri,

$DKn(t)$ - t ilində dövlət büdcəsinin nominal kəsiri,

$DB(t-1) - (t-1)$ ilində dövlət borcunun səviyyəsi,

$\Delta INF(t) - t$ ilində infilyasiya tempi.

Bildiyimiz kimi, büdcə kəsri dövlət xərcləri ilə gəlirlərinin fərqinə bərabərdir. Bu baxımdan xərclərin bir hissəsi dövlət borclarına görə faizləri əks etdirir.

Rəsmi məlumatlarda elan olunan büdcə kəsri, adətən dövlət borcunun Fişer əmsalına vunuğu qədər artıq göstərir.

$$F_K = N_F - R_F$$

Burada, F_K - Fişer əmsalı; N_F - nominal faiz dərəcəsi; R_F - real faiz dərəcəsi.

Daha yüksək infilyasiya dövrlərində bu xəta daha yüksək ola bilər. Elə bir vəziyyət yarana bilər, nominal dövlət borcları artırır, real isə azalır. Bu isə dövlətin düzgün büdcə-vergi siyasəti aparmasına mane olur. Borcun mütləq qiymətinin artımı heç də əsas makroiqtisadi dəyişiklik demək deyildir. Belə ki, Ümum Daxili Məhsulun (ÜDM) artımı borcun mütləq qiymətinin artımı vəziyyətini ortaya çıxarda bilər. Bu baxımdan aşağıdakı nisbi göstəricilərdən istifadə etmək daha məqsədə uyğundur:

1. Dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti, (BORC/ÜDM)

2. Borclara xidmətin ümumi məbləğinin ÜDM-ə nisbəti, (BXüm/ÜDM)

1) Dövlətin ümumi borcunun ixracatın məbləğinə nisbəti,

2) Borca xidmət əmsalı; (BXV_h / I_h)

BXV_h - borclara xidmət vəsaitlərinin ümumi həcmi, I_h - ixracın həcmi.

Borclara xidmət onlara görə faizin və borc məbləğinin müəyyən hissəsinin tədricən qaytarılması deməkdir. Borcların dinamikasının təhlili üçün istifadə olunan əsas göstəricilərdən biri olan (BORC/ÜDM) - dövlət borcunun ÜDM-ə nisbətinin dinamikası aşağıdakı amillərdən asılıdır:

-Borclara verilmə həcmi təyin edən faizin real dərəcəsi;

-Real ÜDM-un artım templəri;

-İlkin büdcə kəsrinin səviyyəsi.

Bu dinamikanın azalması və borcun stabilləşməsi üçün dövlət ilk növbədə aşağıdakı tədbirlərə əl atmalıdır:

-ÜDM-un artım tempi real faiz dərəcəsinin artım tempindən artıq olmalıdır.

-ÜDM-ını ilkin büdcə artıqlığının xüsusi çəkisi sabit olmalıdır.

$$\dot{IB}_k = UB_k - F_{oh}$$

Burada, IB_k - ilkin büdcə kəsri;

UB_k - ümumi büdcə kəsri;

F_{oh} - borclara görə faiz ödənişinin ümumi həcmi.

İlkin kəsrin borcla maliyyələşdirilməsində borcun əsas məbləği və xidmət əmsalı da artır. Bununla ölkə iqtisadiyyatının borc yükü də artmış olur. İlkin artıqlıq isə borcların özünü təkrar istehsal etməsinə imkan vermir. Qeyd edək ki, borcların dinamikasının təhlili üçün istifadə olunan, $BX_{üm}/ÜDM$ nisbəti ölkədə vergi qoymanın səviyyəsini təyin edən amillərdəndir. Belə ki, aşağıdakı münasibətə baxaq:

$$FAİZ/ÜDM < VERGİ/ÜDM$$

Burada, FAİZ - borclara xidmət üzrə faizlərin məbləği;

VERGİ - dövlət büdcəsinə vergi daxil olmalıdır.

Beləliklə, vergi daxilolmalarının artımı dövlət borcunun faizinin və ümumi məbləğinin qaytarılmasının əsas mənbəyidir.

Dövlət büdcəsi kəsrinin cəlb edilmiş dövlət krediti vəsaitləri ilə maliyyələşdirilməsinin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri mövcuddur. Belə ki, bu metod pul vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinə zəmanət yaradır. Misal olaraq qeyd edək ki, ölkə subyektləri, yəni hüquqi və fiziki şəxslər sərəncamlarında olan sərbəst pul vəsaitlərini dövlət qiymətli kağızlarına yatıraraq, həm qeyd edilən problemin həllinə kömək etmiş olur, həm də qiymətli kağızlara görə mənfəət əldə edir. Eyni zamanda dövlət də Mərkəzi iqtisadiyyatı daxilində topladığı sərbəst pul vəsaitlərini səmərəli şəkildə istifadə edir. Bunu müsbət cəhət kimi qiymətləndirmək olar. Qeyd edək ki, büdcə kəsrinin dövlət borcu ilə maliyyələşməsinin mənfi xüsusiyyəti də mövcuddur. Belə ki, büdcə kəsri örtmək üçün dövlət borca əl atır. Bu zaman

dövlət bu problemi həll etmiş olur. Lakin, buna baxmayaraq dövlət digər öhdəlikləri üzərinə götürür. Yəni, bir problemi həll edib, digəri ilə üz-üzə qalır. Belə ki, müəyyən edilmiş müddət çatdıqdan sonra, həm borcu, həm də ona görə faizi ödəməlidəir.

Büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə cəlb olunan dövlət borcu vəsaitləri aşağıdakı qruplara bölünür:

- Dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi;
- Mərkəzi Bankın birbaşa krediti;
- Xarici mənbələrdən cəlb edilmiş birbaşa kreditlər;

Qeyd edək ki, dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi vasitəsilə büdcə kəsrinin maliyyələşməsi, əsasən dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdiyi dünya ölkələrində ən geniş yayılmış maliyyələşmə vasitəsidir. Bu baxımdan dövlət qiymətli kağızları həm daxili, həm də xarici investorlar arasında yerləşdirilir. Bu məqsədlə yerləşdirilən dövlət qiymətli kağızlarının ən geniş yayılmış forması dövlət qısamüddətli istiqrazlarıdır.

Tutaq ki, bizə növbəti il üçün dövlət büdcəsi kəsrinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə dövlət qısamüddətli istiqrazlarından daxil olan vəsaiti proqnozlaşdırmaq lazımdır. Bu zaman biz bu məqsədlə dövlət qısamüddətli istiqrazlarından daxil olan vəsaitin ötən illər üzrə dinamikasına fikir verməliyik.

Fərz edək ki,

- I il - 120 mln. manat
- II il - 140 mln. manat
- III il - 170 mln. manat
- IV il - 220 mln. Manat
- V il - 270 mln. manat

Biz növbəti il üçün bu istiqamətdən proqnozlaşdırmalıyıq:

İlk növbədə hər il üçün artım faizini hesablayaq.

$$\text{II ildə } \frac{140 - 120}{120} \cdot 100\% = 17\%$$

$$\text{III ildə } \frac{170 - 140}{140} \cdot 100\% = 21\%$$

$$\text{IV ildə } \frac{220 - 170}{170} \cdot 100\% = 29\%$$

$$\text{V ildə } \frac{270 - 220}{220} \cdot 100\% = 23\%$$

Ötən illər ərzində orta artım faizini hesablayaq.

$$\text{Beləliklə, növbəti ildə: } 270 + \left(22.5 \times \frac{270}{100} \right) = 270 + 60.75 = 330.75 \approx 331 \text{ milyon manat}$$

həcmində vəsait proqnozlaşdırıla bilər.

FƏSİL II. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələri və dövlət kreditinin müasir vəziyyəti.

2.1 Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində dövlət kreditinin rolu və müasir vəziyyətinin təhlili.

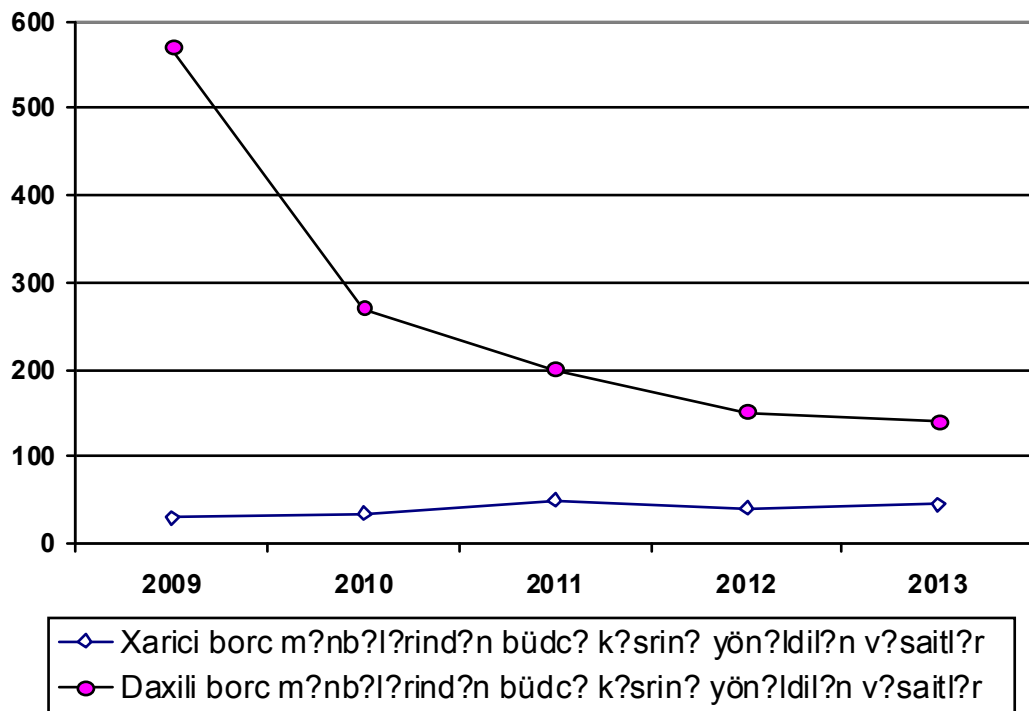
Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi üçün Mərkəzi Bankın bu məqsədlə ayırdığı birbaşa kreditlərdən də istifadə olunur. Bu tip kreditlər aşağı faizli və qısamüddətli olur. Bu tip borclar ölkənin daxili borcu siyahısına daxil edilir. Ən çox bu tip kreditlər yeni müstəqillik qazanmış və inkişaf etməkdə olan dövlətlərdə geniş tətbiq edilir. Mərkəzi Bank tərəfindən təqdim edilən kreditlərin ödənilmə mənbəyi kimi dövlət qeyd edilir. 2013-cü il «Dövlət Büdcəsi haqqında» qanunda verilən fərmana əsasən qeyd edək ki, Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının 2010, 2012-ci illərdə dövlət büdcəsinin kəsirinin ötrülməsi məqsədi ilə istifadə etdiyi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 345,2 mln. manat mərkəzləşdirilmiş kredit resursunu qaytarmaq üçün Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi şərtlər əsasında uzunmüddətli və güzəştli (DQK) dövlət qiymətli kağızlarını buraxaraq Mərkəzi

Bankda yerləşdirilməsini təmin etsin.

Xarici mənbələrdən cəlb edilmiş kreditlərdən də büdcə kəsrinin maliyyələşməsində geniş istifadə edilir. Xarici mənbələr timsalında, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, xarici ölkələrin kommersiya bankları və digər subyektlər çıxış edir. Dövlət daxili borc bazarında kifayət qədər vəsait əldə etmədikdə, təbii ki, büdcə kəsrinin örtülməsi məqsədi ilə xarici borc mənbələrindən kredit cəlb edilməyə məcbur olur. Bu qanuna uyğun bir haldır. Azərbaycan Respublikasının "Dövlət borcu və dövlət qarntiyası haqqında» qanun layihəsinə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, qanun layihəsinin 19-cu maddəsində göstəriləndi ki xarici dövlət borcları vasitəsilə cəlb edilmiş vəsaitlərin təyinat istiqamətlərindən biri də büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsinə yönəlməsidir. Bu vəsaitin ödənilməsi mənbəyi kimi dövlət büdcəsi çıxış edir. Bu kreditlər də qısamüddətli olurlar. Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsi kəsrinin örtülməsi məqsədi ilə cəlb edilmiş kreditlər qısamüddətli olur.

Respublikamızda dövlət büdcəsi kəsrinin örtülməsi üçün daxili və xarici kredit mənbələrindən birbaşa kredit cəlb edir. 2013-cü ildə dövlət büdcəsi kəsrinin örtülməsi məqsədi ilə 40.000 mln. manat həcmində dövlət qısamüddətli istiqrazları yerləşdirilmişdir ki, bu da ötən ilə nisbətdə 11% çox olmaqla büdcə kəsrinin 13%-ni təşkil edir. Dövlət dövlət qısamüddətli istiqrazlarla yanaşı, bu istiqamətdə 10.000 mln. manat həcmində daxili uduşlu istiqraz vərəqələri də yerləşdirmişdir. Bu isə ötən ilə nəzərən 50% azlıq təşkil edir.

Həm daxili, həm də xarici mənbələrdən cəlb edilən dövlət borclarının büdcə kəsrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş hissəsinin dinamikasını aşağıdakı sxemdən izləyək:

Sxemdən, müşahidə edildiyi kimi Azərbaycan hökuməti büdcə kəsirinin örtülməsi istiqamətində daxili mənbələrdən cəlb edilmiş vəsaitləri tədricən artırmaq, xarici mənbələrdən cəlb edilən kreditlərin isə azaltmaq siyasətini həyata keçirməyi öz qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu düzgün istiqamətlənmiş iqtisadi siyasətdir. Çünki, borcların ödənilməsi dövlət büdcəsinin gəlirləri hesabına olduğundan, daxili dövlət borcunun xarici borcu nisbətdə artması daha məqsədəuyğundur.

Büdcə gəlirləri və xərcləri əsasında tarazlığın qorunması: Büdcə gəlir və xərcləri arasında balanslaşdırma olsa da, hər zaman bu tarazlıq müşahidə olunmur. Belə ki, müəyyən zaman periodunda dövlətin gəlir və xərcləri arasında boşluqlar yaranır. Bu səbəbdən əmələ gələn dövlət gəlir və xərcləri şərti olaraq nizamlı və nizamsız şəkildə qruplaşdırılır. Nizamsız dövlət xərcləri olaraq investisiya xərclərin, dövlət borcları üzrə borc məbləğinin və faizinin ödənilməsi xərcləri göstərə bilərik. Nizamlı xərclər kimi isə əmək haqqı, pensiya və s. xərcləri göstərə bilərik. Dövlətin ümumi və xüsusi xərclər üzrə aldığı vergilər nizamlı vergilər gətirdiyi halda, gömrük vergi və rüsumlarından gələn gəlirlər nizamsız olur, çünki müəyyən aylarda idxalın artıb, azalması ilə əlaqədar olaraq əldə olunan gəlirlər illik orta göstəricilərdən fərqlənə

bilər. Beləliklə, göründüyü kimi dövlət cari dövr ərzində, ya büdcə xərclərinin müəyyən müddətə təxirə salmalı, ya da əlavə mənbələrdən dövlət büdcəsinə vəsait cəlb etməlidir. Bu vəziyyətdə əlavə borc mənbələrindən vəsait cəlb edilməsi daha məqsədlə uyğun hal kimi qiymətləndirilir.

Büdcə gəlir və xərcləri arasında tarazlığın saxlanılması üçün cəlb edilən borclar, digər ehtiyaclardan cəlb edilən borclardan fərqlənir. Bu məqsədlə cəlb edilən borclar yeganə borclardır ki, öz müddəti ərzində dövrü xarakter daşıyır.

Bu baxımdan bu tip borcların idarə edilməsi daha çox digər amillərin təsirindən asılıdır. Bu amillər aşağıdakılardır:

- Cari dövrdə dövlət büdcəsi gəlirlərinin səviyyəsi;
- Cari dövrdə büdcə ödəmələrinin həcmi.

Yəni hansı dövr ərzində büdcə gəlirlərinin səviyyəsi aşağı düşürsə, bu zaman daha çox borc aləti dövriyyəyə buraxmaq lazımdır.

Büdcə gəlir və xərcləri arasında tarazlığı qorumaq üçün xarici borc mənbələrindən cəlb edilmiş kreditlərdən maliyyə mənbəyi kimi istifadə olunur. Belə ki, bu problemin aradan qaldırılması üçün sözü gedən maliyyə mənbəyindən daha az istifadə olunur. Bu əsasən dövlətin daxili borc bazarından lazımı qədər vəsait cəlb edə bilmədiyi periodlarda həyata keçirilir. Xarici kreditorlar tərəfindən bu məqsədlə təklif edilmiş kreditlər öz yüngül xassəsi ilə, yəni qısa müddətli və aşağı faizli olması ilə seçilir. Buna baxmayaraq bu kreditlər dövlət tərəfindən xarici dövlət borcunun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qeyd edilir.

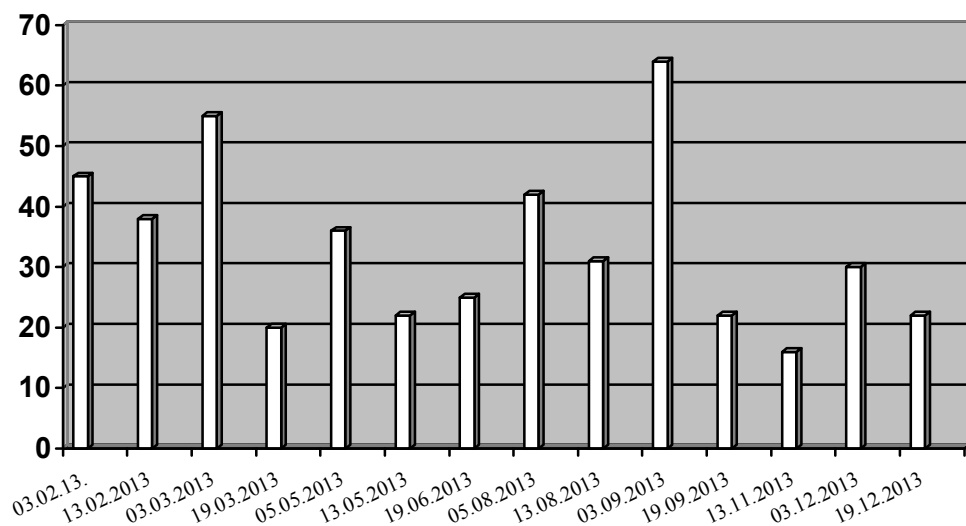
Bəzi dünya ölkələrində bu problemin həlli üçün Mərkəzi Bankın ayırdığı birbaşa kreditlərdən də istifadə olunur. Bu əsasən dövlət qiymətli kağızlar bazarının formalaşmadığı ölkələrdə özünü biruzə verir. Bu kreditlər də aşağı faizli, qısa müddətli olur və daxili dövlət borcuna aid edilir.

Lakin dünya praktikasında dövlət büdcəsinin gəlir və xərc tarazlığının qorunması üçün daha çox dövlət qiymətli kağızlarından cəlb edilmiş vəsaitlərdən istifadə olunur. Dövlət qiymətli kağızları həm daxili, həm də xarici investorlar arasında yerləşdirilir. Büdcə tarazlığının qorumaq məqsədi ilə istifadə olunan dövlət qiymətli

kağızları dalğalı borc kimi qiymətləndirilir, çünki onlar dövrü olaraq yerləşdirilir və geri alınır. Bu məqsədlə ən çox istifadə olunan dövlət qiymətli kağızı dövlət qısa müddətli istiqrazıdır. Bunların faiz məbləği aşağı səviyyədə olur, çünki yüksək etibarlılığa malikdirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dövlət qısa müddətli istiqrazları dövrü olaraq yerləşdirilir. Bu həmin problemin mahiyyətindən irəli gəlir. Yerləşdirilərkən istiqrazların həcmi dövrü büdcə ödənişlərinin məbləği ilə uyğun olaraq müəyyən edilir. Bu prosesi aşağıdakı misaldan daha aydın izləmək mümkündür:

Tutaq ki, avqust ayı ərzində budcə gəlirləri 75% yerinə yetirilmişdir. Bu ay üzrə büdcə ödənişləri 500 mln. manat qeyd edilib. Buradan belə çıxır ki, bu ayda büdcə ödənişlərinin 25%-i, yəni 75 mln. manat gəlirlə təchiz edilməyib. Buradan belə çıxır ki, əgər tarazlığı təmin etmək üçün digər mənbələrdən tutaq ki, 35 mln. manat cəlb edilmişsə, bu ay ərzində dövriyyədə ən azı 40 mln. manat dövlət qısamüddətli istiqrazları dövr etməlidəir.

2013-cü ildə DQİ-lərin ilkin bazarda yerləşdirilməsi zamanı satışın həcmi dinamikasını aşağıdakı cədvəldən izləyək. Mərkəzi Bankın statistik bülleteninə əsaslanaraq.

İnvestisiya fondlarının maliyyələşdirilməsi (formalaşdırılması):

Bildiyimiz kimi, dövlətin iqtisadın siyasətində investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi əsas yerlərdən birini tutur. İnvestisiya layihələrini inkişaf etdirərək

ölkənin iqtisadi potensialını artırır. İndiki dövrdə investisiya layihələrinin dövlətin iqtisadi proqramlarından uzaqlaşdırılması özünü iqtisadi inkişafın dinamikasının aşağı düşməsində biruzə verəcəkdir. Belə ki, dövlətin hər il əhalinin artmaqda olan ehtiyaclarının və texniki nəaliyyətlərdən irəli gələn yeni-yeni investisiyaların ehtiyacını ödəmək iqtidarında olması vacibdir. Yalnız bu təqdirdə iqtisadi inkişaf və iqtisadi sabitlik təmin edilə bilər. İnvestisiyaların diqqət kənarında qalmasına əsas səbəb kimi maliyyə mənbəyinin çatışmazlığı göstərilə bilər. Bu baxımdan dövlət maliyyə çatışmazlığını aradan qaldırmaq məqsədilə borc mənbələrinə üz tutur. Bu zaman dövlət ya birbaşa borc alan kimi, yaxud da alınan vəsaitlərin zəmanətçisi kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası «Dövlət Büdcəsi haqqında» qanuna əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, qanunun 14 nömrəli maddəsində göstərilib ki, 2013-cü il investisiya layihələri üçün dövlət zəmanəti ilə alınan xarici kreditlərin həcmi 644,8 milyon manat təsdiq edilsin.

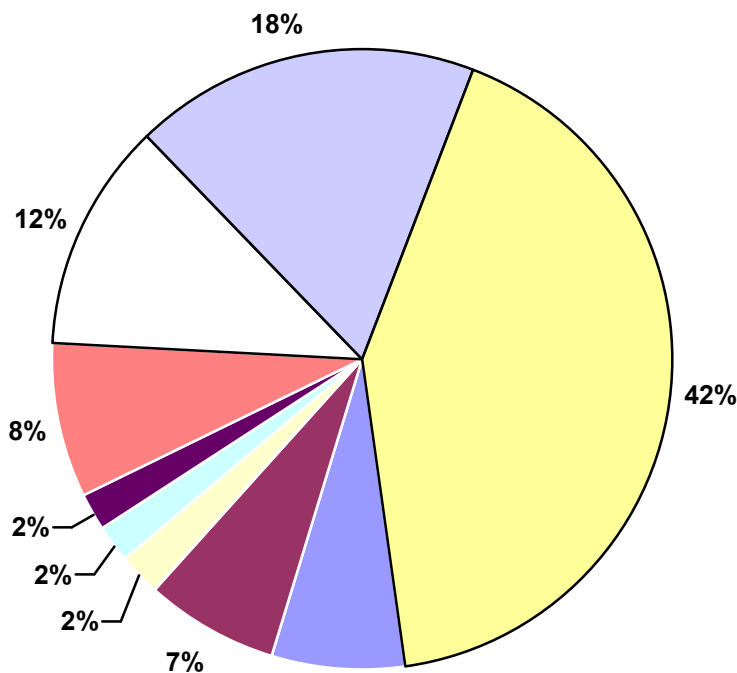
İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədi ilə cəlb edilmiş dövlət borcları əksər ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda dövlət borcları arasında olduqca üstün xüsusi çəkiyə malikdir. Bu cəhət qeyd edilən borcların bir sıra özünə məxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir, Bu istiqamətdə istifadə olunan dövlət borcları bir qayda olaraq uzun müddətli olur və Mərkəzi iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilir.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsəd üçün dövlət qiymətli kağızlarından az hallarda istifadə olunur. Buna əsas səbəb bu kreditlərin daha uzun müddətli olmasıdır. Lakin bir çox inkişaf etmiş dövlətlərdə (əsasən də qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdiyi dövlətlərdə) 5,15, hətta 20 il müddətli dövlət qiymətli kağızları buraxmaqla investisiya layihələri maliyyələşdirilmiş olur. Bu maliyyə alətləri həm daxili, həm də xarici investorlar arasında yerləşdirilir.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi zamanı ən geniş istifadə olunan maliyyə mənbəyi xarici kreditlərdir. Hökumət xarici kreditorların təqdim etdiyi vəsaitləri ya öz adından alıb istifadəçiyə ötürür, yaxud da zəmanət təqdim etməklə ölkə

daxili subyektlər tərəfindən alınmasını həyata keçirir. Bu məqsəd üçün cəlb edilmiş vəsaitlər ən çox dövlətin zəmanətçi kimi iştirak etməsi ilə müşayiət olunur. Bu zaman öhdəliyi dövlət qismən üzərinə götürərək, ölkə daxili subyektin öz işini qurmasına və əmtəə, mal və xidmət istehsal etməsinə səbəb olur. Bu məqsədlə cəlb edilmiş kreditlər digərləri kimi istehlak xarakterli deyil, istehsal xarakterli olduğundan ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tempinin artmasında mühüm rola malikdir.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi bir çox ölkələrdə olduğu kimi, respublikamızda da xarici mənbələrdən cəlb edilmiş dövlət borcları daxili mənbələrdən cəlb edilmiş dövlət borcları ilə münasibətdə üstünlük təşkil edir. Belə ki, 2013-cü ilin «Dövlət Büdcəsi haqqında» qanununda göstərildiyi kimi ümumi xarici dövlət borcunun həddi 2,4 mlrd manat qeyd edilmişdir. İnvestisiya layihələri üzrə cəlb edilmiş dövlət zəmanətli xarici borcların həcmi 644829,7 mln. manat qeyd edilmişdir. Bu da ümumi məbləğin 63%-ni təşkil edir. Respublikamıza cəlb edilmiş investisiya xarakterli xarici dövlət borcları iqtisadiyyatın sahələri üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır:

I - Bilavasitə hökumətin məqsədi üçün

II – Energetika

III - Nəqliyyat

IV - Başqa sahələr

V - Neft və qaz

VI - Sosial sfera

VII - Kənd təsərrüfatı

VIII - İrriqasiya işləri

IX - Kimya

Göründüyü kimi, ən çox investisiya energetika və nəqliyyat sahələrinə yönəldilmişdir.

Tədiyyə balansının tarazlaşdırılması:

Bildiyimiz kimi, tədiyyə balansı ölkəyə daxil olan pulun miqdarının, ölkədən çıxan pulun miqdarına olan nisbətini göstərir. Əsasən tədiyyə balansı illik, rüblük, aylıq təlimatlara söykənərək göstərir. Tədiyyə balansında müxtəlif səbəblərdən kəsir yaranı bilər. Belə ki, əgər ölkənin ixrac etdiyi mal və xidmətlərin dəyəri, idxal etdiyi mal və xidmətlərin dəyərindən çox olarsa, onda ölkənin ticarət balansında saldo müsbət olacaqdır. Belə olan təqdirdə xarici ölkələr həmin ölkələrin mallarını almaq üçün, bazarda həmin ölkənin milli pul vahidi ilə çıxış etməlidirlər. Bazarda həmin ölkənin valyutası ilə çıxış edən zaman qanunauyğun olaraq, həmin ölkənin valyutasına olan tələbi artırmış olacaqdır. Bu halda həmin valyuta bazarda digərləri ilə nisbətdə dəyər qazanacaqdır. Əks hal müşahidə olunduğu zaman isə, yəni tədiyyə balansı mənfi saldo olduqda, həmin ölkənin valyutası digər dönərli valyuta qarşısında dəyərdən düşəcəkdir. Bu da ölkədə arzuolunmaz hal kimi qiymətləndirilən inflyasiyaya səbəb olacaqdır. Bu baxımdan dövlət bu problemlə qarşılaşmamaq üçün bir çox mövcud maliyyə mənbələrindən borc vəsaiti cəlb etməli olur. Bu zaman yaranan borclar əsasən xarici kredit mənbələrindən cəlb olunurlar. Azərbaycan Respublikasının «Dövlət borcu və dövlət zəmanəti» haqqında qanununda göstərildiyi kimi, tədiyyə balansının mövcud probleminin aradan qaldırılması üçün maliyyə mənbəyi kimi yalnız xarici mənbələrdən cəlb edilmiş kreditlər qeyd edilsin.

Tədiyyə balansının tarazlaşdırılması üçün cəlb edilmiş xarici valyuta tərkibli kredit vəsaitini dövlət nağd qaydada valyuta bazarında yerləşdirərək, həmin valyutanın təklifini artırmış olur. Bu vəziyyətdə Mərkəzi valyuta xarici valyutaya

nəzərən yüksələrək dəyər qazanmış olur. Beləliklə də, infilyasiya artımının qarşısı alınır və Mərkəzi valyutanın stabilliyi qorunmuş olur. Burada əsas məqsəd heç də xərclərin təmin edilməsi deyildir, əsasən iqtisadiyyatda pul-kredit və valyuta 'sahəsindəki çətinlikləri aradan qaldırmaqdır.

Tədiyyə balansının tarazlaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycanda cəlb edilmiş kreditlərin sərəncamçısı kimi Mərkəzi Bank çıxış edir. Bu məqsədlə cəlb edilmiş kreditlər əsasən yumşaq şərtləri ilə seçilir.

İdxalın maliyyələşdirilməsi:

Bildiyimiz kimi, hökumət hər hansı bir mal və xidmətə olan tələbi yerli istehsalla ya tam, yaxud da qismən ödəyə bilmirsə, bu zaman yaxın xarici dövlətlərdən bu mal və xidmətləri idxal etməli olur. Bu prosesi həyata keçirərkən dövlət vəsait qıtlığı ilə üzləşə bilər. Bu vəsait qıtlığı ilə üzləşən dövlət əlavə mənbələrdən borc krediti cəlb edərək idxalı maddi vəsaitlərlə təchiz etmiş olur.

Azərbaycan Respublikası «Dövlət borcu və dövlət zəmanəti» haqqında qanun layihəsinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, dövlətin maraqları baxımından zəruri olan mal və xidmətlərin idxalı zamanı yaranmış vəsait qıtlığı həm daxili, həm də xarici dövlət borclarının istifadə mənbəyi kimi təyin edilmişdir.

Dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi ilə əldə edilən daxili dövlət borclarından idxalın maliyyələşdirilməsi zamanı istifadə edilməsi nisbətən az hallarda müşahidə edilir.

Bu məsələ idxal-ixrac əməliyyatları ilə bağlı olduğundan burada daha çox xarici mənbələrdən cəlb edilmiş kredit resurslarından istifadə edilir. Bu kredit resursları dövlətin xarici borc öhdəliyi kimi qiymətləndirilir. Xarici borc verən subyekti kimi mal ixrac" edən ölkənin maliyyə-kredit qurumu və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və s. çıxış edə bilər. Daha çox hallarda ixracatçı ölkənin maliyyə-kredit qurumlarının kreditor şəklində çıxış etməsinə təsadüf edilir. Belə ki, bu zaman əlində yetərli vəsaiti olmayan idxalatçı hökumət, onun tələbinə cavab verən mal və ya xidmət istehsal edən ixracatçı hökumətlə müqavilə əsasında öz tələbinə cavab verəcək maddi nemətləri onun ölkəsinə ixrac

etməyə razı salmaq istəyir. Bu zaman öz maraqları baxımından ixracatçı hökumət, öz ölkəsinə məxsus hər hansı maliyyə-kredit qurumundan həmin ölkəyə kredit təklif edir. Bu zaman həmin ölkəyə kredit pul vəsaiti formasında daxil olmur. Belə ki,¹ həmin vəsait kredit təklif edən hökumətin ərazisindəki satıcı təşkilata ödənilir. İdxalatçı hökumət isə öz tələbi baxımından ona lazım olan maddi nemətləri idxal edir. Bu tip kreditlər əsasən orta müddətli olurlar. Bu məqsədlə cəlb edilmiş kreditlər ödənilərkən, hökumət o qədər də çətinliklərlə üzləşmir, çünki bu vəsaitləri əsasən həmin maddi nemətlərin təkrar istifadəçiləri olan subyektlər ödəyirlər. Buna misal olaraq, hökumətimizin 2012-cü ilin əvvəlində müqavilə əsasında Qazaxıstandan 300.000 ton taxıl idxal etməsini şərti şəkildə qeyd edə bilərik.

2013-cü il «Dövlət Büdcəsi haqqında» qanun layihəsini əsas-götürərək qeyd edə bilərik ki, bu məqsədlə hökumətimizin xarici dövlətlərin hökumətlərinə verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar 17864,6 mln. manat təşkil edəcəkdir. Ötən ilin qanun layihəsinə əsasən bu vəsait 3035,5mln. manat qeyd edilmişdir. Göstərilən məbləğlərin müqayisəsindən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, respublikamızda kredit sisteminin dinamikası artım şəklindədir. Əvvəlki dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi:

Əvvəlki dövlət borclarının maliyyələşdirilməsi dedikdə, borcu ödəmək məqsədilə yenidən borclarına nəzərdə tutulur. Hər bir dövlətdə olduğu kimi, Azərbaycanda da borcların cəlb edilməsi, onların vaxtında qaytarılması və ödənişlərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edən orqan mövcuddur. Bu orqanda olan məlumatlara əsaslanaraq dövlət nə vaxt, nə qədər borc ödəyəcəyini planlaşdırır. Belə ki, 2013-cü il «Dövlət Büdcəsi haqqında» qanun layihəsində qeyd edildiyi kimi daxili dövlət borcları üzrə ödənişlərin həcmi 49112,1 min manat , xarici dövlət borcları üzrə ödənişin həcmi isə 90874,0 min manat planlaşdırılmışdır. Dövlət öz imkanlarının nəzərə alaraq mövcud ödənişləri tam şəkildə ödəyə bilmədiyi halda borcun müqavilə şərtlərinə əsaslanaraq tam şəkildə ödəmək üçün yenidən borclar

maya üz tutur. Yenidən borclanmanın həyata keçirilməsi dünya praktikasında aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

- Dövlət qiymətli kağızlarından yaranan borcların yeni dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi ilə ödənilməsi;

- Xarici kreditlərdən yaranan dövlət borclarının dövlət qiymətli kağızlarının yenidən yerləşdirilməsi vasitəsilə ödənilməsi;

- Dövlət qiymətli kağızlarından yaranan borcların xarici kreditlər vasitəsilə ödənilməsi;

- Xarici kreditlərdən yaranan dövlət borclarının xarici kreditlər vasitəsilə ödənilməsi;

- Proqram xarakterli dövlət borclarının dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi ilə ödənilməsi;

- Qeyri proqram xarakterli dövlət borclarının xarici kreditlər vasitəsilə ödənilməsi;

Belə ki, qiymətli kağızlardan yaranan borcların dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi ilə ödənilməsi geniş tətbiq olunur. Bunu aydınlaşdıraraq. Bu proses ya köhnə öhdəliklərin yenisinə birbaşa mübadiləsi ilə, ya da emissiya hesabına cəlb edilən vəsaitlərin mövcud borcların silinməsinə yönəldilməsi ilə həyata keçirilir. Əgər yeni qiymətli kağızlar bazarda daha aşağı faiz həddi ilə satılarsa, onda bu əməliyyatlar borcların ümumi həcmnin azaldılmasına gətirib çıxardacaqdır. Yeni öhdəliklər köhnə öhdəliklər nisbətən daha öncül ayılırsa, onda bu borcların mübadiləsi könüllülük əsasında reallaşdırıla bilər. Əks halda köhnə borclar üzrə gözlənilən ödənişlər yeni borclar üzrə ödənişlərə ekvivalent olacaqdır. Yeni borclar isə mövcud borcların faiz həddi ilə satılacaqdır. Bu zaman borc yükünün azalması gözlənilmir. Buradan görünür ki, borc ödəmək məqsədi ilə yenidən borclarına ölkənin borc siyasətinə birbaşa qulluq edir.

Elə bir vəziyyət yarana bilər ki, dövlətin qısamüddətli borc öhdəlikləri lazımı həddən daha çox artmış olsun. Bu vaxt hökumət onların ödənilməsində çətinliklə üzləşir. Bu çətinliklə bağlı problemləri aradan qaldırmaq üçün hökumət bu tip borcların formasını dəyişərək borclanmanın uzunmüddətli və ya həmişəlik borc

formasında saxlaya bilər. Həmişəlik borc forması dedikdə yalnız onun faizi ödənilən borc forması nəzərdə tutulur.

Mövcud dövlət borclarının ödənilməsinə yönəldilən dövlət borcları aşağıdakılar kimi qeyd edilir:

-Əvvəlki borcların əvəz edilməsi;

-Vaxtı çatmış proqram xarakterli borcların maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş dövlət borcları ;

-Qeyri-proqram xarakterli borcların maliyyələşdirilməsi;

Əvvəlki borcların əvəz edilməsi aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Yüksək faizli borcların aşağı faizli borclarla əvəz edilməsi;
- 2) Qısamüddətli borcların uzunmüddətli borclarla əvəz edilməsi;
- 3) Həm faiz, həm də müddəti baxımından borcların güzəştli borclarla əvəz edilməsi;

Vaxtı çatmış proqram xarakterli borcların maliyyələşdirilməsinə aşağıdakılar aiddir:

- 1) Əsas borc məbləğinin maliyyələşdirilməsi;
- 2) Faiz məbləğinin maliyyələşdirilməsi;
- 3) Həm əsas, həm də faiz məbləğinin maliyyələşdirilməsi;

Fövqəladə hadisələrin maliyyələşdirilməsi:

Fövqəladə hadisələr dedikdə, hər il təkrar olunmayan hadisələr başa düşülür. Yəni müharibə şəraiti, təbii fəlakətlər və s.-lə müşahidə olunan hadisələr.

Elə bir şərait yarana bilər ki, dövlət müharibə problemi ilə qarşılaşsın. Müharibə şəraitinin yaxınlaşmasını dərk edən dövlət öz mövcud potensialını səfərbər edir. Belə ki, bu zaman dövlət vəsait çatışmamazlığı ilə üzləşərsə, dəqiqləşdirilmiş maliyyə siyasəti yetirməlidir. Belə ki, öz gəlirlərini artırmaq məqsədi ilə ölkədəki vergi dərəcələrini artırır. Bu hal o qədər də məqsədə uyğun hesab edilmir, çünki yeni vergi dərəcələrinin tətbiqi böyük vaxt tələb edir, eyni zamanda sosial gərginliyin artması ilə müşahidə olunur. Müharibəyə hazırlıq və müharibə dövründə dövlətin xərclərini ödəmək üçün ən sərfəli variant kimi

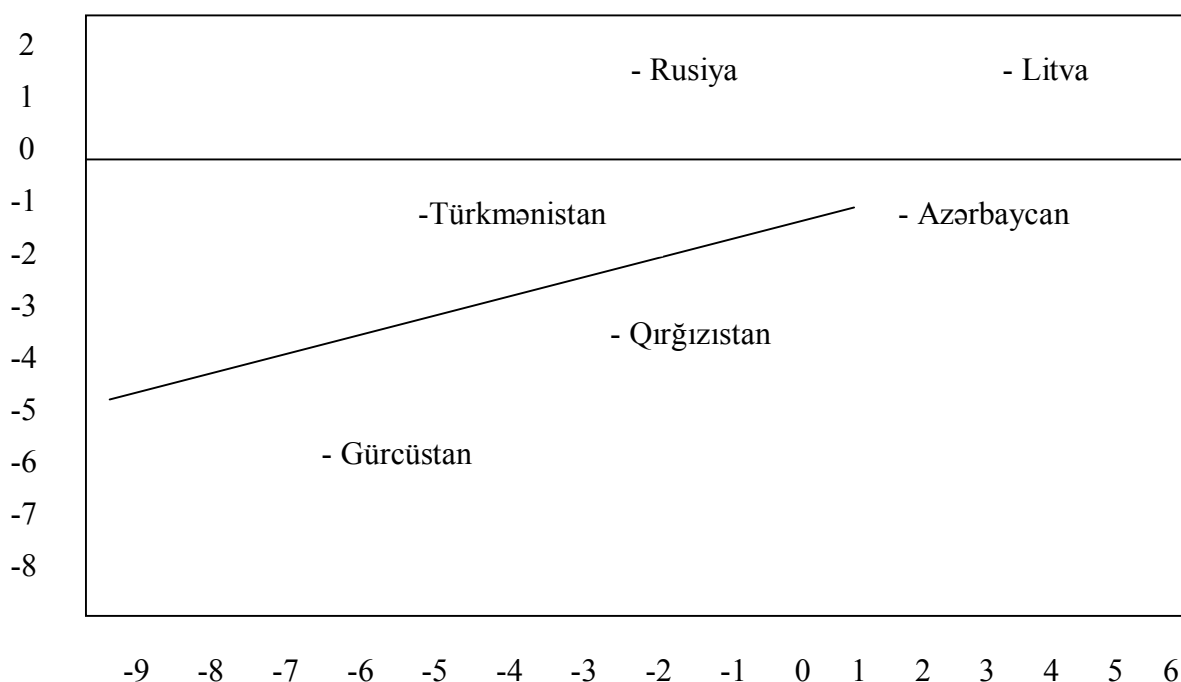
borclanma amili çıxış edir. Beləliklə, dövlət mövcud maliyyə mənbələrindən borc vəsaitləri cəlb edərək öz xərclərin qismən də olsa da örtməyə müvəffəq olur. Heç bir müharibə gəlir çatışmamazlığı səbəbindən dayandırılmadığı üçün, bütün müharibə dövründə dövlətin mövcud mənbələrdən borc vəsaiti cəlb etməsi davam edir. Müharibə dövründə yaranan dövlət borcları təkcə pul formasında müşahidə edilmir. Bu zaman digər xarici dövlətlər tərəfindən döyüş sursat və avadanlıqları da borc alaraq verilir, ancaq müharibə bitdikdən sonra bu vəsaitlərin geri qaytarılması pul formasında olur. Müharibə dövründə dövlətin xərclərinin ödənilməsində dövlət borclarının vergilərə nəzərən daha səmərəli faktor kimi iştirak etməsinə baxmayaraq, eyni zamanda borclara görə faiz xərclərinin dinamikasını yüksəlməsi, borc cəlb etmə imkanlarının çətinləşməsi, arzu olunmaz hal olan inflyasiyanın artması baxımından o qədər də müsbət hal deyildir.

Təbii fəlakətlər zamanı da dövlətin əlavə maliyyə resurslarına ehtiyacı artır. Belə ki, vulkan hadisələri, zəlzələ prosesləri, qasırğalar, su basmaları və digər təbii fəlakətlər zamanı dövlətə iri həcmdə zərərlər dəyir. Bu tip zərərlərin aradan qaldırılması üçün yeni vergi layihəsinin hazırlanması da düzgün olmazdı. Bu problem baş verən zaman dost dövlətlərdən təmənnasız yardımlar olsa da yenə də dövlət dəymiş ziyanı tam aradan qaldırmaq üçün borc vəsaitləri cəlb edir. Ümumiyyətlə, fəvqəladə hadisələrin maliyyələşdirilməsi üçün daha çox xarici kredit mənbələrindən istifadə olunur. Bu tip borclar əksər hallarda orta və uzun müddətli, faizsiz və ya yüngül şərtlərlə təqdim edilir. Buna baxmayaraq bu borc vəsaitləri dövlətin ağır borc öhdəlikləri kimi qiymətləndirilir.

2.2 Azərbaycanda büdcə kəsirinin makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsinin təhlili.

Büdcə kəsiri bir sıra makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəlidir. Belə ki, bu iqtisadi göstəricilərin artım templəri büdcə kəsirinə effektiv təsir göstərir. Məsələn; büdcə kəsiri ilə iqtisadi artım arasında asılılığı aşağıdakı cədvəl vasitəsilə görmək mümkündür:

Büdcə kəsiri və iqtisadi artım

Büdcə kəsiri. 2012-2013-cü il (ÜDM-ə nisbəti %)

Cədvəldən göründüyü kimi, büdcə kəsirinin həcmi və Ü.M.M.-un orta illik artım tempi arasındakı asılılıq tərs mütənasıbdır. Büdcə kəsiri və iqtisadi artımın tempi arasındakı asılılığı aşağıdakı kimi də göstərmək olar:

Umumi Mərkəzi məhsulda (Y) dövlət borclanmasının payı (GD) - d; n-iqtisadi artımın tempi.

$$Y_t = Y_0 (1+n)^t$$

$$GD_t = Y_0 d (1+n)^t$$

Onda t zamanında dövlət büdcəsi kəsiri; $D_t = D_0 + Y_0 d (1+n) + \dots + Y_0 d (1+n)^t$

Sonuncunu aşağıdakı şəkildə də yazmaq olar:

$$D_t = \frac{D_0}{y_0 (1+n)^t} + d \frac{(1+n)[(1+n)^{t-1}]}{n(1+n)^t}$$

Deməli, iqtisadi artımın tempi yüksək olduqda, ölkə iqtisadiyyatı büdcə kəsirinin yuxarı səviyyəsinə davam gətirir.

Iqtisadi artımın amillərindən biri borcun Ü.M.M.-la nisbətidir. (borc/Ü.M.M.)

Bu nisbətin dinamikası aşağıdakı amillərdən asılıdır:

1) real faiz stavkasının miqdarından, hansı ki, borc üzrə faizlərin ödənilməsinin həcmi müəyyən edir;

2) real Ü.M.M.-un artım tempindən;

3) ilkin dövlət büdcəsi kəsirinin həcmindən.

İlkin dövlət büdcəsi kəsiri ümumi kəsirinin həcmi və borc üzrə faizlərin ödənilməsi məbləği arasındakı fərqi göstərir.

İlkin büdcə kəsirinin borclu maliyyələşdirilməsi zamanı borcun əsas məbləği artır və iqtisadiyyatda «borc ağırlığı» yaranır. İlkin büdcə artığının artması borcun öz-özünə təkrar istehsalından «qaçmağa» kömək edir:

$$\text{ümumi BD} = (G+N+F)-T \text{ ilkin BD} = (G+F)-T$$

$$N = D \times R_R$$

burada, N - borca xidmət etməyə görə ödəmələr; D- borcun həcmi; R_R - real faiz stavkası; G - dövlət tədarükü; F - sosial ödəmələr; T- büdcəyə vergi daxilolmaları.

Əgər real faiz stavkası real Ümumi Mərkəzi Məhsulun artım tempini keçirsə, onda dövlət borcunun artması idarə olunmaz olur, real Ü.M.M.-un artımı borca xidmət etməyə faizlərin ödənilməsinə gedir və borc ağırlığını xarakterizə edən borcun Ü.M.M.-la nisbəti artır.

Borcun Ü.M.M.-la nisbəti dinamikasını proqnozlaşdırmaq üçün aşağıdakı asılılıqdan istifadə olunur:

$$\Delta\lambda = \lambda(Rr - \frac{\Delta Y}{y}) - G$$

Burada: $\Delta\lambda$ -borc/ÜMM nisbətinin dəyişməsi;

λ = borc/ÜMM nisbətinin ilkin əhəmiyyəti;

Rr - real faiz stavkası;

$$\frac{Y_o}{y}$$

y -real U.M.M.-un artım tempi;

G-ilkin büdcə artığının Ü.M.M.-da payı

Borcun Ü.M.M.-la nisbətinin aşağı salınması üçün iki şərt vacibdir:

- 1) Real faiz stavkası real Ü.M.M.-un artım tempindən aşağı olmalıdır;
- 2) İlkin büdcə artığının Ü.M.M.-da payının daimi olaraq artması.

İlkin büdcə kəsirinin mövcudluğu «borc ağırlığı»nın artmasında əsas amil sayılır. Dövlət borclanmasının ağır problem olması üçün iki əsas səbəb mövcuddur. Birinci, dövlət borcunun artımı iqtisadiyyatda kapital ehtiyatını azalda bilər. İkinci səbəb, iqtisadiyyatda dövlət borcunun mövcudluğu ilə əlaqədar, faiz ödəmələri getdikcə arta bilər. Hökumət daimi olaraq borc üzrə faizləri ödəməlidir. Lakin bunu necə etməlidir? Çıxış yollarından biri vergilərin artırılmasıdır. Nəticədə bu addım da iqtisadiyyata mənfi təsir göstərə bilər. Dövlət borclanmasının örtülməsi zamanı dövlət özünün gəlirlərini pul bazarına verməklə yenidən öz borc öhdəliklərini alır. Pul təklifi artır və faiz stavkası aşağı düşür ki, bu da investisiyanı, istehlakı stimullaşdırır.

Klassik iqtisadi nəzəriyyəyə görə dövlət borcu yığının səviyyəsini və eləcə də daxili və xarici investisiyanının həcmi azaldır. Bu da iqtisadiyyatda əsas kapitalın azalmasına (kapitalın «sıxışdırıb çıxarma» effekti) və Mərkəzi istehsalın və Mərkəzi gəlirin həcmi aşağı düşməsinə səbəb olur. Dövlət borcunun iqtisadi artımın tempinin azalmasına təsirini nəzərdən keçirək.

Amerika iqtisadçısı Q.Menkyunun *iqtisadi modeli* vasitəsilə borcun kapitalın yığımına təsirinə baxaq. Fərz edək ki, vergilər gəlir vergisinin stavkası t formasında tutulur, r - isə real faiz dərəcəsinin həcmidir. Dövlət borcunun həcmi isə D işarə edək. Aşağıdakı bərabərlik modelin tarazlıq vəziyyətini xarakterizə edir:

$$y = f(k)$$

$$ty + trD = G + rD$$

$$r = f'(k)$$

$$(1-t)r = p$$

burada, *birinci bərabərlik* - istehsal funksiyası onu göstərir ki, məhsul istehsalının həcmi y , kapitalın həcmi k funksiyasına bərabərdir. *İkinci bərabərlik* dövlətin büdcə məhdudiyyətini xarakterizə edir, hansı ki, vergi daxilolmaları $ty + trD$, dövlət xərcləri G və borca xidmətin rD cəminə bərabərdir. Üçüncü bərabərlikdə real faiz dərəcəsi r , kapitalın həcmi funksiyasının törəməsinə bərabərdir. Dördüncü

bərabərliyə görə vergi stavkası çıxılmaqla faiz dərəcəsi gələcək istehlak normasına p (rate of time preference) bərabərdir. Yəni hazırkı istehlak norması gələcək normadan artıqdır.

Bu model vasitəsilə dövlət borcunun artmasının iqtisadiyyatda kapitalın həcminə təsirini görmək mümkündür. Belə ki, borcun artımı borca xidmət xərclərinin artmasına səbəb olur, bu isə vergiyə cəlb olunma stavkasını t yüksəldir. Nəticədə bu iqtisadiyyatda kapitalın azalmasına səbəb olur. Çünki, kapital həmişə mənfəət norması yüksək olan yerlərə istiqamətlənir. Beləliklə, dövlət borcunun artması xüsusi kapitalın «sıxışdırıb çıxarma» effektini yaradır ki, bu da Mərkəzi istehsalın artım tempinin aşağı düşməsinə şərtləndirir.

Dövlət borcunun artmasının iqtisadi artıma təsirinin kanallarından biri də iqtisadiyyata kredit qoyuluşları üzrə real faiz dərəcələrinin yüksəlməsidir ki, kapitalın «sıxışdırıb çıxarma» effektini şərtləndirir. Onun Mərkəzi istehsalın həcminə təsirini Kobb-Duqlasın klassik istehsal funksiyası vasitəsilə qiymətləndirmək mümkündür:

$$Y = AK^a L^{1-a}$$

burada, Y - Mərkəzi istehsalın həcmi, K və L kapital qoyuluşunun həcmi və əmək məsrəfləri, a - isə ($0 < a < 1$) istehsala bu faktorların qoyuluşunu xarakterizə edir.

Lakin, Azərbaycanda kapitalı «sıxışdırıb çıxarma» effekti baş vermir. Çünki, borcun ödənilməsi üçün vergilərin artırılması mexanizmindən istifadə olunmur.

Büdcə kəsirinin makroiqtisadi göstərici olan ÜDM-lə əlaqəsini nəzərdən keçirməklə təhlil aparaq:

Büdcə kəsiri və Ümumi Daxili Məhsul

İllər	ÜDM (mlrd.manat)	Büdcə kəsiri (mlrd.manat)
2000	4718,1	-49,4
2001	5315,6	-22,7
2002	6062,5	-21,6
2004	7146,5	7,4
2005	8530,2	-85,5
2006	12522,5	78,7
2007	18746,2	-79,6
2008	40137,2	-11,5
2009	35601,5	-178
2010	42465	-362,9
2011	52082	310,2
2012	54743,7	-135
2013	57708,2	381,8

Göründüyü kimi, büdcə kəsiri ÜDM-dən sıx asılıdır. Bunu $R^2 = 0,8192$ bərabər olması bir daha sübut edir. Çünki **R^2 determinasiya əmsalının** birə yaxın olması bu əlaqənin sıx olduğunu göstərir. Beləliklə, *büdcə kəsiri funksiyasından* belə nəticəyə gəlmək olar ki, ÜDM-in hər 100 manat artımı büdcə kəsirini 2,5 manat azaldır.

Büdcə kəsirinin digər bir iqtisadi göstərici olan *pul kütləsi* (M2) ilə əlaqəsinin təhlilini nəzərdən keçirək. Aşağıdakı qrafikə nəzər salsaq görərik ki, 2013-ci ildən sonra pul kütləsinin (M2) artım tempi müşahidə edilməkdədir. Əksinə büdcə kəsirinin həcmi isə azalmışdır. Bu ilk növbədə büdcə gəlirlərinin artması ilə şərtlənir.

Məlum olduğu kimi, xarakterindən asılı olmayaraq monetar siyasətin yüksək makroiqtisadi səmərə verməsində fiskal amillər olduqca mühüm rol oynayır. Belə ki, monetar ekspansiya/restriksiya fiskal siyasətin də adekvat tərzdə yeridilməsini tələb

edir. Məsələn, pul kütləsinin artırılması şəraitində dövlət büdcəsi xərclərinin azaldılması qeyri-məntiqi haldır. Çünki, artırılan pul kütləsi sərt fiskal siyasət nəticəsində dövriyyədə qalmır və beləliklə də pul siyasətinin nəzərdə tutulan hədəflərə nail olunması mümkünsüzləşir. Bu isə global mənada makroiqtisadi koordinasiya sistemində problemlərin mövcud olmasına dəlalət edir.

1999-cu ilin ortalarından başlayaraq Mərkəzi Bank ölkə iqtisadiyyatında baş verən mühüm struktur dəyişikliklərini nəzərə alaraq pul kütləsinin daha yüksək tempə artırılması siyasətini yeritməkdədir. 2005-2013-ci illərdə M2 pul aqreqatı 66,8% artırılmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu dövr ərzində ÜDM-in kumulyativ real artım tempi 39% təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, M2-in ümumi artım tempi ÜDM-in kumulyativ artım tempini təqribən 27-28% üstələmişdir. Bu isə minimal inflyasiya şəraitində iqtisadiyyatın pulla təminatının xeyli yaxşılaşması deməkdir.

Lakin, bu illər ərzində fiskal tədbirlər yeridilən monetar siyasətin yüksək makroiqtisadi nəticə verməsinə heç də həmişə adekvat olmamışdır. Belə ki, 2005-2013-ci illərdə dövlət büdcəsinin faktiki kəsiri proqnozlaşdırılan səviyyədən bir qayda olaraq aşağı olmuşdur. 2005-ci ildə faktiki kəsir proqnozdan 39,5%, 2008-ci ildə 60,5%, 2010-ci ildə 73%, 2013-ci ildə isə 67,4% az olmuşdur. Bu isə əsasən dövlət büdcəsi xərclərinin proqnozlaşdırılan məbləğdən aşağı səviyyədə icra olunması ilə əlaqədardır. Məsələn, 2005-ci ilin yekunlarına görə proqnoz xərclər 5130 mlrd.manat nəzərdə tutulduğu halda, onun faktiki səviyyəsi 4655,6 mlrd.manat təşkil etmişdir. Sadə nəzəri yanaşma ilə ifadə etsək 2005-ci ildə büdcə siyasəti məhdudlaşdırıcı xarakter daşımışdır ki, bu da ümumən makroiqtisadi multiplikator amillərinin (o cümlədən onun monetar amillərinin) səngiməsi deməkdir.

Beləliklə, dövlət büdcəsi xərclərinin proqnozda nəzərdə tutulduğundan az olması və faktiki kəsirin təsdiq olunmuşdan (proqnozdan) aşağı səviyyəsi ona dəlalət edir ki, büdcə siyasəti məcmu tələbin stimullaşmasına şərait yaradılması resursları tam istifadə olunmur.

Elə bunun nəticəsidir ki, M2 pul aqreqatının mütləq artım məbləği proqnoz kəsirin faktiki kəsirdən artıq olan məbləğindən xeyli aşağı olmuşdur. Məsələn, 2005-ci ildə M2-in artımının kəsirin fərqinə nisbəti 63,4%, 2010-ci ildə 96,4%, 2012-ci ildə isə 41,3% təşkil etmişdir. Yalnız 2013-ci ildə bu nisbət M2-in artımının xeyrinə dəyişmiş və pul kütləsinin artım tempi kəsirin fərqinə nisbətən 17,5 % artıq olmuşdur.

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Mərkəzi Bank tərəfindən artırılan pul kütləsi fiskal restriksiyaların doğurduğu monetar məhdudiyyətləri yalnız bir qədər yumşalda bilmişdir.

Texniki baxımdan bunu təsəvvür etmək çətin deyil. Belə ki, Mərkəzi Bankda yerləşən xəzinədarlıq hesabının qalığı dəyişmədikdə və yaxud artdıqda (yəni büdcədən vəsait xərclənmədikdə) pul bazası da dəyişmir və yaxud azalır. Çünki xəzinədarlıqdan vəsaitin çıxması pul bazasının müxbir hesabları hissəsinin artmasında öz əksini tapır. Vergi yığımları baş verdikdə və xəzinədarlıqda cəmləşdikdə isə müxbir hesablar adekvat həcmdə azalır. Bunu yuxarıdakı qrafikdən də görmək olar.

Qeyd edək ki, 2013-ci ilin əvvəlinə xəzinədarlıq hesabının qalığı 230 mln.manata yaxın olmuşdur. Halbuki ilin sonuna cəmi 100 mln.manat qalığın olması proqnozlaşdırılırdı. Bu isə 2013-ci ildə təbii ki, M2 pulun multiplikasiyasına müəyyən məhdudlaşdırıcı təsirini göstərmişdir.

Faktiki kəsirin proqnoz kəsirdən aşağı olmasının monetar sektora mənfi təsiri həm də ondan ibarətdir ki, bu, qısamüddətli dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişafını ləngidir. Bu bazarın həcmnin kiçik olması isə Mərkəzi Bankın monetar tənzimləmə imkanlarını məhdudlaşdırır. Beynəlxalq Valyuta Fondunun ekspertləri də təsdiq edirlər ki, dövlət istiqrazları yalnız fiskal məqsədlər üçün deyil, həm də monetar hədəflər üçün emissiya olunmalıdır. *Lakin göründüyü kimi, **dövlət büdcəsinin faktiki kəsiri** proqnoz kəsirdən az olduğundan onun örtülməsi mənbəyi kimi qısamüddətli dövlət istiqrazların emissiyasını artırmaq qeyri-mümkündür.*

2.3. Azərbaycanı bñdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi təcrübəsi.

Azərbaycanda bñdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələri kimi daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələri çıxış edir.

Bñdcə kəsirini örtmək üçün dövlət həm daxili, həm də xarici maliyyə mənbələrindən istifadə edir. Birinci halda dövlətin daxili borcu, ikinci halda isə xarici borcu yaranır.

Bñdcə kəsirini maliyyələşdirmək üçün dövlət istiqraz vərəqələrini buraxa bilər. Istiqraz vərəqələrini buraxmaqla o əlavə maliyyə vəsaiti cəlb edir və bñdcə xərclərini maliyyələşdirir. Istiqrazlar əhali, banklar və ölkənin digər subyektləri tərəfindən alınır. Beləliklə, daxili dövlət borcu dövlət istiqraz vərəqələrinin ölkə daxilində yerləşdirilməsi zamanı yaranır. Istiqraz vərəqələrinə görə faizlər ödənilir. Qeyd etmək ki, dövlət istiqrazları üzrə faiz dərəcəsi maliyyə bazarının vəziyyətinə təsir göstərən mühüm amildir. Beləki, dövlət istiqraz vərəqələrinin buraxılması dövlətin pul resurslarına olan tələbatını əks etdirir. Bu tələbat həddindən artıq böyük olduqda dövlət buraxdığı istiqrazlara görə yüksək faiz dərəcəsi müəyyən etməklə onların cazibədarlığını artırmağa çalışır. Son nəticədə dövlətin istiqrazları üzrə faiz dərəcəsini qaldırılmaqla daha çox pul resurslarını cəlb etmək cəhdi maliyyə bazarında faiz dərəcəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Ölkə daxilində borclanma ölkənin malik olduğu resursların iqtisadiyyatın sektorları arasında yenidən bölgüsüdür. Daxili borclanmanın iqtisadiyyata təsiri dövlət borclanması vəsaitinin xarakteri ilə müəyyən olunur. Əgər dövlət tərəfindən cəlb edilən kredit resursları digər məqsədlərə yönəldilibsə, onda dövlət borclanması iqtisadiyyatın digər sektorlarının ümumi xərclərinin həcmi azaldır və iqtisadiyyatda ümumi tələbi artırmır. Digər halda isə əgər dövlət borclanması digər sektorların xərclərinin həcmi azaltmırsa, onda dövlət borclanması iqtisadiyyatda məcmu tələbin artımına səbəb olur. Dövlət borclanması dolayısı olaraq iqtisadi artımın imkanlarını məhdudlaşdırır. Respublikamızda bñdcə kəsirini daxili borclanma hesabına örtmək, faktiki olaraq mümkün deyil. Əvvəla, ölkədə güclü maliyyə bazarı

formalaşmayıb. İkincisi, fiziki və hüquqi şəxslər dövlətin qiymətli kağızlarla bağlı verdiyi zəmanətin ciddiliyini qəbul etmərlər və nəhayət daxildə qiymətli kağızların alınmasına yönəldilməli olan kifayət qədər vəsait yoxdur. Bütün bunlara baxmayaraq, daxili borclanma hesabına büdcə kəsirinin örtülməsinə getmək lazımdır. Sadəcə olaraq burada kəsirin hansı hissəsinin örtülməsindən söhbət gedə bilər.

Xarici borclanma hesabına kəsirin örülməsi ölkəyə "başıucalığı" gətirən fakt olmasa da dövlətlərin əksəriyyəti buna gedir.

Burada həmin borcların sonradan qaytarılması və ya faizlərin ödənilməsi (borcların idarə edilməsi) ən mühüm məsələ olur. Yeri gəlmişkən bu borclar, "əbədi" və dəqiq qaytarılma müddəti müəyyən olunmuş borclara ayrılır. Borcun çox hissəsini uzunmüddətli və yalnız komisiya haqqı ödənilən kreditlər təşkil edir. (BVF-nin nəzarətindəki qurumların 50 il müddətində illik faiz dərəcəsi 0,75 olan kreditlər). Deməli, hökumət bundan istənilən vaxt bu məqsədlər üçün istifadə edə bilər. (təbii ki, layihələr üzrə verilən kreditlər istisna olunmaqla). Ancaq dövlətin kreditləri bu məqsəd üçün istifadə etməsi bütün hallarda arzuolunmazdır. Çünki, bu kreditləri investisiya qoyuluşlarına xərcləyib, daha uğurlu nəticələr əldə etmək olar. Qeyd edək ki, beynəlxalq maliyyə institutlarının elə kreditləri olur ki, onlar yalnız büdcə kəsirinin örülməsinə istifadə edilə bilər.

Büdcə kəsirinin daxili maliyyələşdirmə mənbəyinin ümumi maliyyələşmədə xüsusi çəkisini artırmaq üçün ilk növbədə ölkədə maliyyə sektorunda davamlı islahatların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə sektorunun islahatının mühüm istiqamətlərindən biri də **maliyyə bazarını** inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Azərbaycanda maliyyə bazarının mühüm seqmenti olan qısamüddətli pul bazarı (Qısamüddətli Dövlət Istiqraz Vərəqələri bazarı, qısamüddətli kreditlər bazarı, banklararası kredit və depozit bazarı, valyuta bazarı) artıq mövcuddur.

Respublikamızda valyuta bazarı orada aparılan əməliyyatların həcminə və onun tək Mərkəzi səviyyəsinə görə maliyyə bazarının ən inkişaf etmiş seqmentidir. Xarici ticarətin liberallaşdırılması, manatın tam dönərliyinin təmin olunması, cari əməliyyatlar üzrə məhdudiyyətlərin aradan götürülməsi nəticəsində valyuta bazarı

sürətlə inkişaf etmişdir. Əgər valyuta bazarının həcmi 1994-cü ildə 13 mln. dollar, 2005-ci ildə bu 2 mlrd. dollara, 2010-cu ildə 5 mlrd dollar idisə, 2013-cü ildə. Bu rəqəm 7 mlrd dollara çatmışdır.

Son illər kredit və depozit bazarının inkişafı bankların iqtisadiyyatdakı rolunu daha da artırmışdır. Əhalinin banklara inamını artırmaq üçün hazırda əmanətlərin sığortalanması sisteminin formalaşdırılması istiqamətində işlər görülür.

Hələlik ləng olsa da korporativ qiymətli kağızlar bazarı da inkişaf etməkdədir. 1999-cu ilin iyul ayında Respublika Prezidenti yanında Dövlət Qiymətli Kağızlar Komitəsinin yaradılması ilə qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması istiqamətində mühüm addım atılmışdır. Bakı Fond Birjasının fəaliyyətə başlaması maliyyə bazarının inkişafında mühüm addım kimi qiymətləndirilir. Özəlləşdirmənin ikinci Proqramının reallaşdırılması korporativ qiymətli kağızların inkişafına yeni təkan verəcəkdir.

1995-ci ildə kəsirin daxili maliyyələşdirmə mənbəyi kimi Mərkəzi Bankın krediti çıxış edib. Ümumiyyətlə, büdcə kəsirinin örtülməsi üçün 1992-ci ildən başlayaraq 1995-ci ilədək hər il Mərkəzi Bankdan alınmış olan kreditlər 317,2 mlrd manat təşkil etməklə, faktiki daxili dövlət borcunun əsas hissəsini təşkil etmişdir. Artıq 1996-cı ildən İlkin antiinflasiya tədbiri kimi dövlət büdcəsinin kəsirinin Mərkəzi Bankın kreditləri hesabına maliyyələşdirilməsi praktikasına son qoyuldu. Kəsirin maliyyələşdirilməsi əsasən, beynəlxalq maliyyə - kredit təşkilatlarından alınan kreditlər və neft kontraktından əldə edilən bonus hesabına həyata keçirilmişdir. 1996-cı ildə daxili maliyyələşdirmə mənbəyi mənfi saldoya malik olmuşdur.

1997-ci ildə də kəsirin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi xarici maliyyələşdirmə üstünlük təşkil etmişdir.

Yalnız, 1998-ci ildən başlayaraq büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində *daxili maliyyələşdirmə mənbəyindən* də vəsait daxil olmuşdur. **Bu vəsaitlər iki mənbədən - dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən və qısamüddətli dövlət istiqraz vərəqələrinin satışından daxil olmuşdur.**

Ümumiyyətlə, belə fikir söyləmək olar ki, Azərbaycanda büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi əsasən xarici maliyyələşdirmədir. Bu fikri 2005-2013-cü illərin büdcəsinə əsasən də təsdiq etmək olar.

Yalnız 2005-ci ilin dövlət büdcəsinin kəsiri daxili maliyyələşmə mənbəyi hesabına örtülmüşdür.

Respublikamızda özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi fikrimcə, büdcə kəsinin maliyyələşdirilməsində mühüm rol oynayır. Belə ki, bir sıra dövlət aktivlərinin və proqramlarının xüsusi sektora satılması, dövlət xərclərinin xüsusi çəkisinin azalmasına səbəb olur. Bundan əlavə bəzi lüzumsuz xərclərin həcmi azaltmaqla və ya onları tamamilə ləğv etməklə büdcədə tarazlığın yaradılmasına nail olmaq mümkündür.

FƏSİL III. Bütçə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin tənzimlənməsi.

3.1 Azərbaycanı dövlət krediti siyasətinin perspektivləri.

Hər bir ölkənin iqtisadi sistemində ümumi makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi istiqamətində onun rəhbərliyinin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin çox mühüm istiqamətlərindən biri də dövlət borcu siyasətidir. Dövlət borcunun idarə edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən siyasət iki istiqamətdə işlənib hazırlanmalıdır: birinci istiqamət ölkə iqtisadiyyatının inkişafının maliyyələşdirilməsində xarici maliyyə mənbələrinin tapılması, vəsaitlərin milli iqtisadi sistemə, onun dirçəldilməsinə yönəldilməsi və onlardan istifadənin çox dəqiq və konkret prioritetlərinin müəyyən edilməsidir. İkinci istiqamət isə alınmış dövlət borcu vəsaitlərinin qaytarılmasının təmin edilməsidir. Burada həm də xarici borcun əsas məbləğinin və onunla bağlı olan faizlərin qaytarılması nəzərdə tutulur. Onu da qeyd etmək ki, hər iki istiqamət bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olub, bir-birini tamamlayır. Hər hansı bir prioritet üzrə səmərəli, təkmil siyasətin həyata keçirilməsi digər bir istiqamətdə fəaliyyəti stimullaşdırır. Əks halda belə stimuldən danışmaq çətin olardı.

Xarici mənbələrdən maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi, onlardan istifadə edilməsi və xarici borcun qaytarılması ölkə iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi, inkişaf perspektivləri ilə əlaqəlidir. Bu proses bilavasitə təkcə istehsalın artırılması, intensivləşməsi deyil, eyni zamanda sənayenin strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər yarada biləcək sahələrin inkişafını, ümumilikdə iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafını, kompleks sosial-iqtisadi inkişafı və milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası zərurətini reallaşdırır. Ona görə də milli iqtisadiyyatın kompleks inkişafı strategiyası kontekstində dövlət borcu probleminin həlli, o cümlədən dövlət borcu siyasətinin işlənib hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu istiqamətdə əsas prioritetlərdən biri milli iqtisadi sistemdə güclü istehsal potensialının formalaşması və istehsal bazasının yaradılmasıdır. Bunun əsas

məqsədlərindən biri əsas daxili tələbatın yerli istehsal hesabına təmin edilməsi və ixracdan asılılığın aradan qaldırılmasıdır. Lakin burada perspektiv kimi ixrac yönli sənayenin inkişafı qarşıya məqsəd kimi qoyulmalıdır.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün dövlət borcu siyasətinin prioritetləri sırasında iqtisadiyyatın bir çox sahələrinin yenidən qurulması, bu sahələrin elm tutumlu məhsul istehsalı istiqamətində təkmilləşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yeni müəssisələrin yaradılması ilə yanaşı, mövcud olanların təkmilləşdirilərək, onların ixrac potensialının artırılması önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Söz yox ki, bu istiqamətdə fəaliyyətin reallaşdırılması xammal ixrac edən ölkələrin, o cümlədən neft və qaz yanacağını ixrac edən ölkələrin ixrac potensialını (hətta belə demək mümkünsə ixrac büdcəsinin) dünya bazarındakı rəqabətdən, xüsusilə dünya qiymətlərindən asılılığını aradan qaldırır. Digər tərəfdən ölkə xəzinəsinə valyuta daxilolmaları üçün daha etibarlı mənbə təmin edilmiş olar və ölkənin də dünya bazarında qiymətli əmtəələrin istehsalçısı və ixracatçısı kimi rolu artır. Əlbəttə, inkişaf xəttinin bu istiqamətdə davam etdirilməsi həm ölkənin dövlət borcu yükünün yüngülləşməsinə, onun öz xarici borcunu qaytara bilməsinə şərait yaradır, həm də borclu ölkənin dünya iqtisadi sistemində daha sağlam iqtisadi-maliyyə münasibətləri qura bilməsinə, bu münasibətlər kontekstində öz maraqlarını təmin edə bilməsinə əsas verir. Belə bir inkişaf modelinin seçilməsi həm investisiyalar, həm də borc vəsaitləri şəklində ölkəyə maliyyə axınlarının cəlb edilməsinə kömək edir.

Bir sıra hallarda ölkənin milli valyutasının kursunun idarə olunması problemi də yuxarıda haqqında danışdığımız məsələlərə öz təsirini göstərir. Yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin və ölkənin ixrac potensialının qorunması üçün milli valyutanın aşağı kursu təmin edilir. Milli valyutanın kursunun aşağı saxlanması idxalın artımına əks təsir göstərir və ixraca təkan verir və ixracın fiziki həcmi artır. Lakin burada diqqət yetirmək lazımdır ki, hasilat sənayesinə, yəni xammal sahələrinə investisiya axını üstünlük təşkil etməsin. Çünki, bu sonda həmin sahələrin səmərəli istifadəsinə mane olmaqla, həm də ölkənin xammal ixracından asılılığını artırır. Ona görə də bir sıra hallarda milli valyutanın dəyərdən düşməsi, kursunun aşağı olması iqtisadiyyatda

yenidənqurma, modernləşmənin həyata keçirilməsinə stimulu azaldır. Lakin fikrimizcə, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması, təkmilləşdirilməsi həm də ölkənin dövlət borcu yükünün azaldılmasına, ölkənin ixracdan əldə etdiyi valyuta resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə, milli iqtisadiyyatın effektiv inkişafına imkan verir. Deməli, xarici borcun idarə edilməsi ilə bağlı həyata keçirilən siyasət iqtisadi artımın stimullaşdırılması istiqamətində siyasətin prioritetləri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə, vəhdətdə olmalıdır. Əgər belə demək mümkünsə hər iki məsələ həm başlangıcdan, həm də iqtisadi inkişaf kontekstində bir-birinə xidmət etməli, bir-birini tamamlamalıdır.

Bu gün sürətli inkişaf yolu seçmiş respublikamızda da beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiya şəraitində iqtisadi strukturun yenidən qurulması, modernləşməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. Bununla bağlı həm praktik sahədə, həm də qanunverici-hüquqi bazanın formalaşması və təkmilləşməsi istiqamətində ardıcıl, qətiyyətli addımlar atılmaqdadır.

Fikrimizcə, dövlətin xarici borcla bağlı siyasətində əsas diqqət yetirilməli olan məsələlərdən biri də yeni dövlət borcu vəsaitlərinin cəlb edilməsi üçün müddətin düzgün seçilməsidir. Bu məsələ borcların qaytarılması üzrə fəaliyyətlə uzlaşdırılmalıdır. Bunun üçün hər il yeni cəlb edilən borc vəsaitlərinin, kreditlərin həcmi xarici borcun qaytarılan həcminə yaxın olmalıdır. Bu uyğunluğun gözlənilməsi ilbəil xarici borcun həcmının artmasının müəyyən mənada qarşısını ala bilər, onun yığılıb qalmasının, dövlət büdcəsi üçün, eləcə də gələcək nəsillər üçün borc yükünə çevrilməsinin qarşısının alınmasında əsas cəhətlərdən biri kimi çıxış edir.

Dövlət borcusi siyasətinin digər mühüm elementlərindən biri xarici borcun optimal strukturunun müəyyən edilməsidir. Bu istiqamətdə fəaliyyət iki cəhət üzrə həyata keçirilməlidir. İlkin olaraq, borcun müddəti baxımından onun optimal strukturu müəyyən edilməlidir. İkinci olaraq xarici borcun əsas məbləğinin və faiz ödənişlərinin ödənilməsi qrafikinə düzgün müəyyən edilməsi.

Onu da qeyd edək ki, xarici dövlət borcunun strukturu ilə bağlı əhəmiyyətli olan risklər də mövcuddur. Bunlar arasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. xarici dövlət borcunun xidməti xərclərinin yüksək olması.
2. xarici dövlətlər və beynəlxalq maliyyə təşkilatları qarşısında olan dövlət borcu öhdəliklərinin xüsusi çəkisinin artması, çox olması və bu borcların strukturunun optimallaşdırılması istiqamətində lazımi fəaliyyətin həyata keçirilə bilməməsi yaxud da onun kreditor tərəfindən dəstəklənməməsi.
3. xarici dövlət borclarının yenidən maliyyələşdirilməsində daxili borc vəsaitlərindən istifadə imkanlarının məhdud olması.
4. xarici borcun qaytarılmasında müntəzəmliyin qorunub saxlana bilməməsi və borca görə ödəmələrin pik səviyyəyə çatması.
5. Korporativ və regional borclarla bağlı risklərin artması və onlara nəzarət oluna bilməməsi.

Lakin həm daxili, həm də xarici bazarlarda borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi imkanları yumşaldıqda, bərabərləşdikdə, o zaman, onların həm dəyəri, həm də müddəti baxımından belə əlverişli cəlb edilmə imkanları dövlət borclarının yenidən maliyyələşdirilməsilə bağlı risklərin xeyli azalmasına səbəb ola bilər.

Borcun qaytarılması və borca xidmət qrafikinə dəyişməsi prosesi də baş verir və bu yeni xarici kreditlərin və borcların cəlb edilməsinə aiddir. Lakin əvvəlki borclar üçün və sonradan yeni cəlb edilmiş borc vəsaitləri üçün də belə ödəniş qrafikinə riayət edilməməsi sonda ödəmələrin həcmnin pik səviyyəsinə çatmasına, onların yığılıb bir dövlət üçün borc yükünə çevrilməsinə səbəb olur. Nəticədə bu prosesin mürəkkəbləşməsi borc böhranı ilə müşahidə olunur. Lakin bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, hər bir yeni kredit, borc üçün qəbul edilən şərt dövlət borcu üzrə ödəmələrin ümumi qrafikinə məcmu halda təsir göstərə bilər.

Məhz bu mənada dövlət borcu üzrə ödəmələrin müddətinin və buna sərf olunan xərclərin azaldılması istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi də istisna edilməməlidir. Çünki, borcla bağlı müqavilə imzalandığı tarixdən etibarən, artıq həmin borc məbləğinə görə ödənişlər aktivləşir, yəni belə deyə bilərik ki, artıq «borc saygacı» işə düşür və faizlərin hesablanması prosesi gedir. Əgər hansısa bir səbəbdən borc vəsaitlərinin lazım olan məqsədlərə istiqamətlənməsi, onun təyinatı üzrə

yönləndirməsi yaxud borcu alana gəlib çatması ləngiyirsə, belə demək mümkünsə, bu heç də xərcsiz başa gəlmir. Ona görə də borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi və xərclənməsi məsələləri mərkəzləşmiş qaydada həyata keçirilsə daha yaxşı olar. Bu dövlət borcu vəsaitlərinin uçotu və qeydiyyatının vahid sisteminin yaradılması zərurətini reallaşdırır. Söz yox ki, bu proseslər hökumətin tam nəzarəti altında həyata keçirilməlidir. Bu mexanizm həm də daxili dövlət borcları üçün mümkündür və məqsədəuyğundur.

Yaxın qonşumuz olan Rusiyada dövlət borcu problemi bildiyimiz kimi, kifayət qədər iqtisadi sistemə təsirli bir problem kimi qəbul edilmişdir. Tədqiqatların da bir çoxu Rusiyada xarici borcunun optimal idarə edilməsinin prioritetlərindən biri kimi bilavasitə bu problemlə məşğul olan Agentliyin yaradılmasını təklif edirlər. Bir tarixi faktı da qeyd edək ki, 1917-ci ilə qədər Rusiyada belə bir vəzifəni icra edən qurum (struktur) fəaliyyət göstərmişdir. Bu struktur borcun qaytarılması üzrə Dövlət komissiyası olaraq fəaliyyət göstərmişdir. ABŞ-ın da büdcə sistemində uyğun funksionarı icra edən xüsusi Büro fəaliyyət göstərir. Bu, federal xəzinədarlığın struktur yarımabölməsi kimi fəaliyyət göstərir.

Əlbəttə, nəzərə alsaq ki, 1995-ci ildən bu günə qədər Azərbaycanın da xarici borcu artmaqdadır, o zaman belə bir strukturun respublikamızda da yaradılmasına böyük ehtiyac vardır.

Dövlətin dövlət borcu siyasətinin fəal həyata keçirilməsində idarə etmə ilə bağlı məsələlərin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, dövlətin daxili borc bazarının inkişaf etdirilməsi, dövlət büdcəsinin balanslaşdırılması, borclu ölkənin ödəmə qabiliyyətilə bağlı beynəlxalq arenada müsbət fikrin, rəyin formalaşmasına nail olmaq, dövlətin maliyyə ehtiyatlarının həcmnin artırılması zəruri ilkin şərtlər kimi çıxış edirlər.

Dövlət borcu siyasətinin mühüm prioritetlərindən biri də borclu ölkənin beynəlxalq maliyyə institutları, maliyyə təşkilatları ilə münasibətlərinin optimallaşdırılmasıdır.

Burada bu strukturların resursları hesabına maliyyələşdirilən layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində qarşılıqlı münasibətlərin təşkili təminatının təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Bəzən hökumət investisiya layihələri və digər məqsədlər üçün büdcədən vəsaitlərin xərclənməsinə məhdudiyyət tətbiq edir. Bu məhdudiyyət beynəlxalq təşkilatlardan borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinə də tətbiq edilir və burada əsas kimi büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə borc vəsaitlərinin az cəlb edilməsi qəbul edilir. Hətta bir çox hallarda beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından alınan kreditlərin, borc vəsaitlərinin ölkənin xarici borclarının ümumi strukturunda xüsusi çəkisinin azaldılması tövsiyə edilir və lazım gələrsə bu vəsaitlərdən imtina edilməsi də belə istisna olunmur. Hazırda bir çox inkişaf etmiş ölkələr Beynəlxalq İnkişaf və Yenidənqurma Bankının kreditlərindən istifadədən imtina edirlər. Onun kreditlərindən yalnız Mərkəzi Asiya və Avropa regionunda olan MDB ölkələri və Şərqi Avropanın ölkələri (postsosialist ölkələri) fəal şəkildə istifadə edirlər¹. Bu beynəlxalq maliyyə institutları və təşkilatları ilə qarşılıqlı münasibətlərin digər bir özəl cəhəti də vardır. Belə ki, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından cəlb edilən kredit, borc resurslarının dəyəri o qədər də yüksək olmasa da, bu proseslə bağlı dolayı xərclər nisbətən yüksək olur. Bu xərclər sırasında konsultasiya xidmətləri, layihələrin həyata keçirilməsi üçün qrup xərcləri, öhdəliklər üzrə kommissiya xərcləri və s. daxildir. Bir sıra hallarda layihələrlə bağlı, o cümlədən regional layihələrlə bağlı konsultasiya xidmətləri üzrə xərclərin məbləği layihənin dəyərinin 5-10%-i həddində olur. Eyni zamanda layihələrlə bağlı keçirilən tenderlər layihə çərçivəsində görülən işlərin, xidmətlərin dəyərini artırır. Nəticədə bu da layihələrin bahalaşmasına səbəb olur. Ona görə də bu təşkilatlarla borc münasibətlərinin qurulmasında əsas xərc kimi həmin strukturlardan alınan borcların qaytarılması götürülməlidir.

Bu mənada xarici mənbələrdən cəlb edilən borc vəsaitlərinin faydalılığının əsaslandırılması, ilkin qiymətləndirilməsi zəruridir. Borc vəsaitləri ilə yanaşı investisiya layihələrin də səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi xüsusi əhəmiyyət

¹

daşıyır. Burada layihələrin maliyyə, büdcə və iqtisadi səmərəlilik baxımından qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Fikrimizcə, bu qiymətləndirmə hər cəhətdən əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dövlət borcu vəsaitləri hesabına həyata keçirilən layihələrin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi milli iqtisadiyyat, eləcə də sosial-iqtisadi inkişaf istiqamətində qeyri-prioritet layihələrin bu vəsaitlərlə maliyyələşdirilməsinin qarşısını almaq, onun həm cəmiyyət, həm iqtisadi sistem üçün mənfəəti nəticələrinin təsirindən yayınmaq olar. Eyni zamanda çalışmaq lazımdır ki, bu istiqamətdə real iqtisadi sektorun inkişafı ilə bağlı layihələrə üstünlük verilsin.

Ölkənin dövlət borcu resurslarının, vəsaitlərinin cəlb edilməsi şərtlərinin optimallaşdırılması və onun beynəlxalq borc kapitalı bazarında mövqeyinin normallaşdırılması, bu bazara daxil olma imkanlarının asanlaşdırılması üçün xarici investorlarla normal qarşılıqlı münasibətlər yaratması, bu münasibətlərin institusional strukturunun təkmilləşdirilməsi də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu istiqamətdə aşağıdakıların həyata keçirilməsi vacib hesab oluna bilər:

1. Ölkənin iqtisadi-maliyyə barəsində xarici investorlara və reyting agentliklərinə vaxtlı-vaxtında və dəqiq, düzgün informasiyanın çatdırılması üçün sadə, çevik mexanizmin yaradılması:

2. Xarici kreditorlarla, investorlarla qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması məsələləri ilə bağlı eləcə də bu münasibətlərin tənzimlənməsi, nizamlanması məsələlərində fəaliyyətin əlaqələndirilməsi funksiyasının yaradılması:

3. Dövlət orqanlarının və idarələrinin birgə fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi mexanizminin formalaşdırılması:

Dövlət borcu siyasətinin həyata keçirilməsində yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlərə diqqət yetirilməsi ölkənin beynəlxalq miqyasda mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə, borc strukturunun optimallaşdırılmasına, dövlət büdcəsi üçün borc yükünün təsirinin yüngülləşdirilməsinə müsbət təsir edə bilər. Söz yox ki, burada qanunverici bazanın təkmilləşdirilməsinə, müvafiq qanunverici aktlarda dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə, eləcə də xarici borcun idarə edilməsilə bağlı məsələlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Xarici borcun strukturunda xarici valyutanın nominal həcmnin üstünlük təşkil etməsi bu borc resursları ilə bağlı risk amilinin təsirini bir qədər də artırır. Bu isə xarici borcun idarə edilməsində valyuta siyasətindən və tədiyə balansının vəziyyətindən asılılığını daha da sərtləşdirir. Belə olan halda bəzən xarici borcun tədricən daxili borca dəyişdirilməsi siyasəti həyata keçirilə bilər. Yəni dövlətin borclanmasının həyata keçirilməsi zamanı uzunmüddətli daxili borclanmaya üstünlük verilməsi ümumi prioritetlərdən hesab olunur. Tədricən daxili və xarici borclanma nisbətlərinin bir-birinə yaxınlaşdırılması, bunlar arasında tarazlığın yaradılması imkanı reallaşır. Dövlət borcu resurslarının cəlb edilməsinin səmərəliliyi ölkədə həyata keçirilən pul-kredit siyasəti və valyuta kursu siyasətindən də əhəmiyyətli dərəcə də asılıdır. Bu vəsaitlərin dəyəri, qiyməti isə investorların bu ölkəyə verilən riskin qiymətindən asılı olur.

Dövlət həm daxili, həm də dövlət borcu siyasətinin həyata keçirilməsində səmərəliliyin artırılması və nəzarətin təmin edilməsi istiqamətində aşağıdakıların həyata keçirilməsi, onların əsas götürülməsi əhəmiyyətli hesab olunmalıdır.

1. Dövlət borclarının həcmi qaytarılmalı olan dövlət borcunun həcmi ötür keçməməlidir, ondan çox olmamalıdır.

2. Dövlət borcunun həcmi və strukturu imkan verməlidir ki, hökumət bu borcların qaytarılması və onlara xidmət üzrə öhdəliklərini təminatlı şəkildə yerinə yetirə bilsin. Bu, həm də dövlət büdcəsinin imkanlarından və konkret dövr üçün xarici iqtisadi konyukturanın dəyişməsindən asılı olmayaraq borcun yenidən maliyyələşdirilməsi imkanını təmin etməlidir.

3. Dövlətin ümumilikdə borc siyasəti onun həm daxili, həm də xarici bazarlardan borc resurslarının cəlb edilməsi ilə bağlı şəraitin dəyişməsinə qarşı çevik olmalıdır.

4. Borc siyasi müəyyən dövr üçün borc vəsaitlərinin cəlb olunması mənbələri, formaları və vasitələrinin, alətlərinin seçilməsində əlverişli imkanlardan istifadəni təmin etməlidir.

5. Borcların idarə edilməsi sisteminin dövlət borclarının, xüsusilə xarici borcun strukturu, ona xidmətin dəyərinin azaldılması, borc resurslarının cəlb edən ölkənin qarşılaşa biləcəyi risklərin minimuma endirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi və borc siyasətinin bu məqsədlərə yönəldilməsinin təmin edilməsi.

6. Xarici dövlət borcunun qaytarılmasında, ümumilikdə dövlət borcu yükünün azaldılmasında optimal mənbələrin seçilməsinə nail olmaq və bu məqsədlə borclu ölkənin milli iqtisadiyyatının inkişafı, eləcə də onun dünya bazarına inteqrasiyası maraqları çərçivəsindən çıxış etmək.

7. Maksimum dərəcədə dövlət borclarının strukturunda daxili borclara nisbətə xarici borcun xüsusi çəkisinin azaldılmasına nail olmaq.

8. Ölkənin beynəlxalq borc bazarında müsbət imicinin formalaşması istiqamətində aktiv fəaliyyətin həyata keçirilməsi, onun borc siyasətində bu prioritetin daimi olaraq nəzarətdə saxlanılması.

9. Xarici borc siyasətində beynəlxalq maliyyə təşkilatları və maliyyə institutları ilə münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir. Bu məsələlərdə ölkənin siyasi-iqtisadi, sosial maraqlarının təmin edilməsinə nail olmaq və onun daimi diqqətdə saxlanılmasını təmin etmək.

Dövlət borcunun idarə edilməsi. Dövlət borcu siyasətinin çox mühüm elementlərindən, prioritetlərindən biri də xarici borcun idarə edilməsi sisteminin formalaşması, təkmilləşdirilməsidir. İlk öncə onu qeyd edək ki, həm xarici, həm daxili dövlət borcu bir idarəetmə aləti, vasitəsi və idarəetmə obyektidir. İdarəetmə aləti kimi qanunverici və icra orqanları onun vasitəsilə maliyyə bazarına və pul dövriyyəsinə, investisiyaların və istehsalın həcminə, məşğulluğun səviyyəsinə və əhalinin yığımlarının təşkilinə və digər bir çox iqtisadi proseslərə təsir imkanları əldə edirlər.

Dövlət borclarının idarə edilməsi dövlətin borc öhdəliklərinin buraxılması və yerləşdirilməsi ilə bağlı, dövlət qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi, borcların qaytarılması və onlara xidmət, borcların (ssudaların) və təminatların verilməsi ilə bağlı həyata keçirilən fəaliyyətin məcmusudur.

Dövlət borclarının idarə edilməsinin əsas vəzifələri daxili və xarici borclanma ilə bağlı ümumdövlət strategiyasının işlənilib hazırlanmasından, borc resurslarından səmərəli istifadə olunması, borc öhdəliklərinin vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməsi daxildir².

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi dövlət borclarının idarə edilməsi sisteminin yaradılması zəruri edir. Və bu sistem daxilində həyata keçirilən vəzifələrin miqyası daha da genişlənir.

Ümumilikdə borcların idarə edilməsi sistemi vasitəsilə aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutulmalıdır:

1) Həm daxili, həm də xarici borcların səviyyəsinin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə, sosial-iqtisadi proqramların icrasına, ölkədəki vəziyyətə normal təsir edə biləcək həddə saxlanılması;

2) Xarici borcun dəyərinin minimuma endirilməsi borclanma müddətinin artırılması və dövlət qiymətli kağızlarının gəlirliyinin aşağı salınması əsasında;

3) Ölkənin inkişafının prioritet istiqamətlərinin təmin edilməsi üçün dövlət borcu mənbələrindən optimal həcmdə vəsaitlərin cəlb edilməsi;

4) Xarici borclanma çərçivəsində ümumdövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsinin məqsədəuyğunluğunun və imkanlarının müəyyən edilməsi;

5) Xarici borclanma prosesində inkişaf etmiş bazar iqtisadi sisteminə uyğun müasir alətlərin tətbiqi imkanlarının və borcun idarəedilməsi vasitələrinin inkişafı, təkmilləşdirilməsi;

6) Dövlətin daima öz öhdəliklərini ödəmək qabiliyyətində, iqtidarında olması barədə xarici dövlətlər, beynəlxalq maliyyə təşkilatları və institutları, beynəlxalq borc bazarında müsbət rəyin formalaşdırılması və onun qorunub saxlanması istiqamətində müntəzəm fəaliyyətin həyata keçirilməsi.

7) Dövlət borcu vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilən investisiya layihələrinin diqqətlə işlənilib hazırlanması və onların reallaşması prosesinin sonadək daimi nəzarətdə saxlanılması;

8) Dövlət borcu vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinə və məqsədəuyğunluğuna daimi nəzarətin təmin edilməsi baxımından monitoring sisteminin yaradılması;

9) Xarici borcların vaxtlı-vaxtında qaytarılması və onlara görə faiz ödəmələrinin vaxtında yerinə yetirilməsi;

10) Yuxarıda qeyd edilən vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində bütün səlahiyyətli orqanların fəaliyyətinin optimal əlaqələndirilməsi.

Bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dövlət borclarının idarəedilməsi sisteminin ayrılmaz və çox məsuliyyətli bir həlqəsi olan xarici borcların idarəedilməsi sisteminin özünü də daimi təkmilləşdirilməsinə, bu istiqamətdə islahatların aparılmasına ehtiyac duyulur. Bu islahatlar aşağıdakı zərurətdən irəli gəlir:

- dövlət borcu bazarında dövlət borclarının səmərəliliyinin artırılması;
- dövlət borclarının strukturunun optimallaşdırılması;
- xarici mənbələrdən cəlb edilmiş borc vəsaitlərinin idarə edilməsi sahəsində iqtisadi baxımdan əsaslandırılmış qərarların qəbulunun təmin edilməsi;
- dövlət borclarının idarə edilməsi və onların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətində inteqrasiya olunmuş və sadələşdirilmiş strategiyanın planlaşdırma sisteminin formalaşması;

Xarici dövlət borclarına dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin hüquqi bazasının formalaşması və möhkəmləndirilməsi;

- hər bir konkret mənbədən cəlb olunan borc vəsaitinin, konkret kredit formasının, növünün səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi imkanlarının təmin edilməsi;

Borcların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən, elementlərindən biri də xarici borcun idarə edilməsinin mükəmməl qanunverici bazasının yaradılmasıdır. Söz yox ki, belə qanunverici baza iqtisadi, siyasi, həm də praktik fəaliyyətlə bağlı reallıqları nəzərə almalıdır. Həm də digər sahələrdə olan qanunverici aktlarla müəyyən dərəcədə əlaqələndirilməlidir.

Onu da qeyd etmək ki, ümumiyyətlə borcun, xarici kreditlərin tənzimlənməsinin iki cəhətini fərqləndirmək lazımdır. Fikrimizcə, dünya iqtisadiyyatının bu günki

inkişafı səviyyəsində hər iki cəhətin həm ayrılıqda, həm də onların bir-birilə qarşılıqlı əlaqələri fonunda öyrənilməsi vacibdir. Çünki elə dövlətlər vardır ki, onlar eyni zamanda həm kreditor, həm də debitor qismində beynəlxalq borc (kredit) münasibətlərində iştirak edirlər.

Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə kreditlərin, borc resurslarının verilməsi və alınması məsələləri onların konstitusiyasında, digər ölkələrdə parlament aktlarında öz əksini tapır. Konstitusiyada maliyyə nazirindən belə vəsaitlərlə aparılan iş barəsində parlamentə, onun üzvlərinə məlumat verilməsi tələb olunur. Bu tələb iki səbəbə əsaslanır. Birincisi, borc verilməsi və ya kredit alınması ilə sövdələşmələrdən sonra bu vəsaitlərdən istifadə olunması auditor nəzarəti ilə əlaqəlidir. İkincisi isə, parlament öz seçimlərini bu vəsaitlər barəsində məlumatlarla təchiz edə bilməlidirlər³.

Dövlət borclarının vahid idarə edilməsi sisteminin formalaşması vəsaitlərin mobilizasiya olunması və onların məqsədli olaraq səmərəli şəkildə istifadə olunmasına şərait yaradır. Burada bu prosesdə iştirak edən müvafiq orqanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi, onların qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin və qaydalarının qanunvericilik əsasında işlənilib hazırlanması, valyuta, pul-kredit və borc və büdcə siyasətini müəyyən edən, onu həyata keçirən orqanlar arasında informasiya mübadiləsi mexanizmlərinin hazırlanması, müvafiq orqanların funksiyalarının və səlahiyyətlərinin qanunvericilik əsasında müəyyənləşdirilməsi və konkretləşdirilməsinə dair məsələlər dövlət borclarının idarə edilməsinin qanunverici əsaslarının möhkəmləndirilməsinin mühüm amilləri kimi qəbul edilir.

Onu da qeyd edək ki, dövlət borclarının vahid idarə edilməsi sisteminin formalaşması həm daxili, həm də xarici borcların cəlb edilməsi, onların qaytarılması və xidmətlə bağlı bütün əməliyyatlar üzrə qeydiyyatların vahid şəkildə həyata keçirilməsini təmin edə bilər. Borcların idarə edilməsi sistemində bu elementlərin təmin edilməsi borclarla bağlı xərclərin daimi nəzarətdə saxlanılması, bu xərclərin optimallaşdırılmasına şərait yaradır.

Rusiya Federasiyasında dövlət borclarının uçotu və qeydiyyatı ilə bağlı vahid sistem fəaliyyət göstərir. Bu sistem çərçivəsində dövlət daxili və xarici borclarının qeydiyyatı kitabının yaradılması və dövlətin borc öhdəliklərilə bağlı informasiyaların bu kitabda yerləşdirilməsi müvafiq qanunvericiliklə tələb olunur.

Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən İrlandiya, Danimarka, İsveç, Yeni-Zelandiya borclara xidmətlə bağlı xərclərin və risklərin azaldılmasına yönələn yeni idarə etmə metodları tətbiq edilir. Borc öhdəlikləri portfelinin idarə edilməsinə bu cür yeni məzmununda yanaşma qiymətli kağızlar portfelinin idarəedilməsi praktikası ilə müəyyən dərəcədə analogiya təşkil edir, lakin burada əsas məqsəd borcla bağlı xərclərin azaldılmasıdır. Borc portfelinin idarəedilməsi səmərəliliyi portfelin valyutanın növünə görə borcun qaytarılma müddətinə görə, faiz stavkalarının strukturu və ödəmələrin müntəzəm qrafik əsasında həyata keçirilməsi məsələləri üzrə qiymətləndirilir.

3.2 Dövlət borcunun (kreditinin) planlaşdırılması və ödənilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Bildiyimiz kimi, ÜDM-in dövriyyəsi maddi və dəyər formasında həyata keçirilir. ÜDM-un dəyər formasında dövrəni zamanı maliyyə vəsaitinin yaradılması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istehlakı prosesində maliyyə münasibətləri yaranır. Özlüyündə bu maliyyə vəsaitinin yaradılması, bölgüsü, yenidən bölgüsü və istehlakı prosesinin idarə edilməsi maliyyə planlaşdırılmasının köməyi ilə həyata keçirilir. Maliyyə planlaşdırılması iqtisadiyyatı, təsərrüfatlararası nisbəti balanslaşdırır, əmək, maddi və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadənin yollarını müəyyənləşdirir.

Qeyd edək ki, dövlət krediti münasibətləri maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsidir. Eyni ilə maliyyə planlaşdırılmasının tərkib hissələrindən biri də dövlət borcu planlaşdırılmasıdır. Dövlət borcu münasibətlərində maliyyə resursu mənbələrinin aşkar edilməsi, aşkarlanmış maliyyə vəsaitlərinin dövlət tərəfindən cəlb edilməsi, cəlb olunmuş maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi, istifadə edilmiş həmin

vəsaitlərin geri qaytarılması proseslərini, başqa sözlə dövlət borcunun idarə edilməsi dövlət borcu planlaşdırılmasının obyektini təşkil edir. Bu baxımdan dövlət borcu planlaşdırılması dövlət borcunun idarə edilməsinin mühüm funksiyasını təşkil edir.

Belə demək olar ki, dövlət borcu planlaşdırılması milli iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərir. Dövlət borcu planlaşdırılması vasitəsi ilə dövlət qarşılaşdığı vəsait qıtlığını bilavasitə həll edir. Bir maliyyə planlaşdırılmasının forması kimi dövlət borcu planlaşdırılması bir-biri ilə sıx əlaqədə olan bir sıra mürəkkəb işləri özündə birləşdirir. Bu baxımdan planlaşdırma mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Əsasən dövlət borcunun planlaşdırılması aşağıdakı mərhələləri özündə birləşdirir:

- I. Mövcud məsələ ilə tanışlıq və strateji məqsədin müəyyən edilməsi;
- II. Hər hansı tədbirin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə onun mexanizmi ilə tanış olmaq və nail olunacaq məqsədi müəyyən etmək lazımdır.
- III. Spesifik təhlil nəticəsində, müəyyən dövr ərzində obyektin inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması;

Burada müəyyən dövr dedikdə, keçmiş dövrlər nəzərdə tutulur. Burada keçmiş dövr ərzində obyektin göstəricilərinin hansı səviyyədə olması, necə inkişaf etməsi, plan göstəricilərinin faktiki hesabat göstəriciləri ilə necə uzlaşması, yaranan dövlət borclanmasının hansı mənbə hesabına və necə idarə edilməsi araşdırılır. Burada həmçinin cari ilin spesifik xüsusiyyətləri də nəzərə alınır.

- IV. Ayrı-ayrı göstəricilərin hesablanması;

Bu zaman keçmiş və planlaşdırılan dövrün inkişaf xüsusiyyətləri təhlil edilib əsas götürülərək göstəricilər üzrə uyğun hesablamalar aparılır.

- V. Göstəricilər müəyyənləşdirildikdən sonra, onlar əsasında dövlət borcu planının tərtibi;

Planda əsasən cəlb olunmuş borcun həcmi, hansı müddətə istifadə edilməsi, əsas borc üzrə faizlərin məbləği xüsusi qeyd olunmalıdır. Burada cəlb edilmiş borcun məbləği mövcud problemin həlli üzrə lazım olan məbləğə bərabər olmalıdır. Daha doğrusu kredit sərhəddi düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

Dövlət borcu planının tərtibi müxtəlif istiqamətli metodlar vasitəsi ilə həyata keçirilir. Metod dedikdə bu prosesin həyata keçirilməsi üsulları nəzərdə tutulur. Bu metodlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Əmsal metodu:

Bu metoddan əsasən daha dəqiq planların tərtib edilməsində istifadə edilir. Bu metod dövlət borcu göstəricilərinin müəyyən əmsalla müəyyən edilməsindən ibarətdir. Bu zaman hər hansı problemin həlli məqsədi ilə dövlət borcu planı hazırlanırsa, burada keçmiş dövr üçün həmin sahədə istifadə edilən dövlət borcunun artım göstəricilərini təyin edib, orta illik dinamikaya (artım və ya azalma) uyğun olaraq plan ilindəki göstəriciləri yeni maliyyə ili üçün planlaşdırılır.

Dövlət borcu planlaşdırılmasında normativ metoddan da istifadə edilir. Burada əsasən göstəricilər təyin edilmiş normativlərə görə hesablanır. Bu normativlərə birbaşa kreditlərə, dövlət qiymətli kağızlarına görə faiz həddi, infilyasiya norması tədiyyə balansı vəziyyəti və s. aid edilir.

Dövlət borcu planlaşdırılması metodlarından biri də balans metodudur. Bu metod daha çox maliyyə planının bölmələrinin balanslaşdırılması üsulu ilə onun tərkibini xarakterizə edir. Bildiyimiz kimi, dövlət borcu planlaşdırılması da maliyyə planlaşdırılmasının tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu metodun tətbiqi ilə dövlət borcu planlaşdırılmasındakı ortaya çıxan çatışmamazlıqlar aradan qaldırılır.

Bildiyimiz kimi, hazırda milli təcrübə ümumilikdə maliyyə planlaşdırılması sahəsində çox azdır. Bu baxımdan respublikamızda xüsusi ilə də dövlət borcu planlaşdırılması aşağı səviyyədə həyata keçirilir və iqtisadi inkişafa lazımi təsir göstərə bilmir. Daha doğrusu tərtib edilmiş dövlət borcu planları realılıqla uzlaşmır, bu da makroiqtisadi tənzimləmənin olmaması ilə nəticələnir. Bu baxımdan respublikamız dövlət borcu planlaşdırılmasını təkmilləşdirmək, dünya standartları səviyyəsinə çatdırmaq üçün ilk növbədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməli, dövlət borcunun idarə edilməsinə təsir edə biləcək bəzi amillərə (infilyasiya, borca görə faiz hədlərinin səviyyəsi və s.) nəzarət altında saxlamalıdır.

Dövlət borcu planlaşdırılmasından, sonra onun idarə edilməsinə başlanır. İdarə edilmənin son mərhələsi dövlət borclarının ödənilməsi mərhələsidir. Bu mərhələ borcların idarə edilməsinin əsas vəzifəsi kimi çıxış edir və sözü gedən borc münasibətinin yekunu, digər yarana biləcək borc münasibətlərinin başlanğıcı hesab edilir. Dövlət borcunun idarə edilməsi baxımından aşağıdakı cədvəli (16) izləmək maraqlı olar.

Cədvəl 16 - da 2005-ci il üzrə dövlət qısamüddətli istiqraz vərəqələrinin yerləşdirilməsi, buraxılması və ödənişini əks etdirən məlumat toplusu göstərilmişdir.

Cədvəldən də göründüyü kimi, 2010-ci ildə DQİ-lərin satışından Dövlət büdcəsinə 200 mln manat pul vəsaiti daxil olması 01.01.2010 – 31.12.2010-ci il müddətində emissiyanın ümumi həcmi 650 mln manat olmuşdur. Yerləşdirilmiş DQİ-lər üzrə 2009-cü ildən 2010-ci ilə keçən borc və borcun faktiki məbləği 0,0 manat təşkil edir. Bu o deməkdir ki, həmin ildə borc qalmamışdır. 2010-ci il ərzində DQİ-lər üzrə büdcəyə 292,3 mln manat təşkil etmişdir. 2011-ci ilə keçən borc üzrə və 2011-ci il ərzində buraxılmış istiqraz vərəqələri üzrə 2.6 mln manat təşkil etmişdir. DQİ-lər üzrə 2011-ci ilə keçən borc 102.3 mln manat təşkil etmişdir.

Təhlildən göründüyü kimi eyni zamanda DQİ-lərin dövriyyəyə buraxılma dinamikası sürətlə atırmaqdadır. 2011-ci ilin sonuna kimi 60 şəhadətnamə formasında buraxılmışdır. Hər şəhadətnamə üzrə DQİ-lərin buraxılış tarixi, onların sayı, nominal dəyəri, emissiyanın ümumi həcmi, ödəniş tarixi, auksionun nəticələri, yerləşdirilməsi, büdcəyə daxilolmalar, diskont məbləği, kəsmə gəlirliyi, orta ölçülmüş gəlirliliyini aydın müşahidə etmək mümkündür.

Dövlət borclarının ödənilməsi vaxtı-vaxtında və ya gecikdirilmələrlə həyata keçirilə bilər. Vaxtı-vaxtında borcların ödənilməsi dövlətin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərə tam şəkildə əməl etməsindən xəbər verir. Bu da öz növbəsində ona olan etibarın yüksəlməsi ilə nəticələnir və sonra həmin dövlətin kreditə ehtiyacı olan zaman kredit bazarından kredit cəlb etməsi o qədər də çətin olmur. Borcların ödənilməsi gecikdirmələrlə həyata keçirildikdə isə bu ilk növbədə borcların idarə edilməsinin düzgün təşkil edilmədiyindən xəbər verir. Həmin ölkəyə olan etibar aşağı

düşür və gecikdirilmiş öhdəliklər ağır borc yükünə çevrilir. Hökumət yenidən borclanmaya getməyə məcbur olur ki, iqtisadi cəhətdən yeni problemlərin başlanması ilə nəticələnir. Dövlət borcları ödəniş formasına görə aşağıdakılara bölünür:

1. Məcburi ödəniş forması:

2. Könüllü ödəniş forması.

Məcburi ödəniş forması kredit müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, müddətin başa çatması ilə müşayət olunur. Yəni, müqavilədə nəzərdə tutulan müddət bitdikdə borcların ödənilməsi məcburiyyət daşıyır. Praktikada ən çox yerinə yetirilən məcburi ödəniş formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

– Borcların müəyyən edilmiş tarixdə bütövlükdə ödənilməsi. Bu zaman borclu tərəf həm borc məbləğini, həm də ona görə faizləri müqavilədə nəzərdə tutulan müddət bitdikdən sonra ödəyir. Bu cür məcburi ödəniş formasından istifadə edilərkən bir sıra müsbət və mənfi hallar müşahidə edilir. Belə ki, borcların ödənilməsi nəzərdə tutulan müddətə qədər borc alan subyekt heç bir faiz ödəmir. Bu fəaliyyətdən əldə elədiyi gəlirləri özündə saxlayır və borcun qaytarılma müddətini nəzərdə tutaraq digər məqsədlərə bu vəsaiti sərf edə bilər. Bunu müsbət hal kimi dəyərləndirmək olar. Lakin müddət başa çatdıqda həm borc məbləğinin, həm də faiz dərəcələrinin birdəfəlik ödənilməsi dövlətin borc yükü baxımından o qədər də əlverişli deyildir. Bu zaman dövlət ağır borc yükü ilə qarşılaşır. Bu baxımdan belə halları nəzərə alaraq dövlət bu tip borcları ödədiyi zaman müəyyən müddətlər üzrə borcları bölüşdürərək ödəməyi üstün tutur. Yəni ödəniş fondu yaradaraq, bu fonda mütamadi olaraq sərbəst vəsaitləri yerləşdirir. Başqa cür birjadan qiymətli kağızları satın alaraq bu tədbiri həyata keçirir.

– Dövlət borclarının müəyyən edilmiş tarixə qədər tədricən ödənilməsi. Bu zaman həm əsas borc məbləği, həm də faiz dərəcələri nəzərdə tutulmuş müddətə qədər tədricən ödənilir. Bu da dövlətin maraqları baxımından sərfəli variant hesab edilir. Belə təqdirdə dövlət yuxarıda qeyd edilən ödəniş formasından fərqli olaraq ağır borc yükü ilə qarşılaşmır. Bu üsuldən daha çox uzunmüddətli birbaşa kreditlərin ödənilməsi zamanı istifadə edilir.

Əsasən aşağıdakı qaydalarda həyata keçirilir.

Tükənən illik borc ödənməsi üsulu:

- Adından da göründüyü kimi, burada həm borc, həm də faiz dərəcələrinin ödənilməsi müəyyənləşdirilmiş bir tarixdə түкәнән istiqamətdə həyata keçirilir. Bu üsul kreditor maraqları ilə üst-üstə düşmür, çünki məbləğ tədricən ödənilir. Bu da hər hansı işi reallaşdırmaq üçün sərfəli deyildir.

Artan ödənməsi üsulu:

- Burada borclar üzrə ödənişin artan istiqamətdə getməsi müşahidə edilir. Bu borc alan nöqtəyi nəzərindən əlverişli hesab edilir. Çünki, belə olduğu təqdirdə borclu subyekt əldə etdiyi vəsaiti öz işi üzrə sərf edərsə (investisiya layihələri üzrə), bu zaman gəlirlərin əldə edilməsi (aydındır ki, onun gəlirləri artan istiqamət müşahidə ediləcəkdir) prosesi borcların ödənilməsi variantı ilə üst-üstə düşəcəkdir. Nəticədə borc alanın gəlirləri borcların ödənilməsi ilə əlaqədar olaraq borc müddəti bitənə qədər artımı müşahidə edilməsə də, daha sonrakı gəlirlərinin artımı və borc məbləğindən azad olması müşahidə ediləcəkdir.

- Məcburi ödəniş formalarından biri də faizlərin hissə-hissə, əsas məbləğin birdəfəlik ödəndiyi formadır. Belə ki, qiymətli kağızın və ya istiqrazın nə vaxt ödənilməsini göstərən faiz kuponu vardır. Müddətin bitdiyi zaman bu kuponlar kəsilir və faizi ödəməklə lazımi kassalara təqdim olunur. Bu yolla qiymətli kağızların faizi ödənilir. Bura yalnız veksellər, istiqrazlar kimi borc öhdəlikləri aid edilir. Birbaşa kreditlərin əksəriyyətində də faiz ödənişləri hissə-hissə həyata keçirilir. Belə ödəniş forması həm kreditlərin, həm də borc alan subyektin maraqları baxımından əlverişli hesab edilir.

Könüllü ödəniş forması ilə kredit müqaviləsində nəzərdə tutulan müddət başa çatmamışdan, borclu subyekt tərəfindən borcların ödənilməsi ilə müşayət olunur. Könüllü ödəniş forması aşağıdakı qruplardan ibarətdir:

- Əbədi borcların könüllü olaraq ödənilməsi. Bildiyimiz kimi, əbədi borcların qaytarılma tarixini müəyyən etmək hüququnu dövlət öz əlində saxlayır və borc verən öz borcunun faizindən savayı heç nə tələb edə bilmir. Aydın görünür ki, burada

dövlət yalnız borclara görə faizləri vaxtı-vaxtında ödəməyə borcludur. Lakin dövlətin gəlirlərinin artıqlığı şəraitində könüllü olaraq əsas məbləği ödəyə bilər. Bu zaman dövlət avtomatik olaraq faizlərə görə ödənişlərə də son qoymuş olacaqdır. Bu həm də kreditor üçün sərfəli olacaqdır ki, onun əlində müəyyən qədər sərbəst pul vəsaiti qalacaqdır.

– Vaxtı çatmamış borcların könüllü ödənilməsi prosesi dövlətin gəlirlərinin artıqlığı vəziyyətlərində həyata keçirilir. Əlbəttə ki, bu təqdirdə dövlətin əvvəlki borclar üzrə ödəniş vaxtı keçmiş borc öhdəliklərinin olmaması zəruri şərtidir. Eyni zamanda dövlət vaxtı çatmamış borclarını könüllü ödədiyi zaman kapital bazarında öz kredit reytingini də artırmış olur. Dövlət könüllü ödəniş formasını ağır şərtlərlə səciyyələnen borc vəsaiti cəlb etdiyi zamanlarda da həyata keçirir. Belə ki, bu vəziyyətdən dövlət əlavə yüngül şərtlərlə borc vəsaiti cəlb etmə nəticəsində bu borcları əvəzləyir. Könüllü ödənilmə prosesində dövlət qiymətli kağızlar üzrə dövlət borclarını ödənilməsi vaxtı çatmamış qiymətli kağızların dövlət tərəfində birjadan satın alınaraq, məhv edilməsi ilə həyata keçirilir. Bunun əsasən dövlət qiymətli kağızları üzrə qiymətlərin aşağı düşdüyü vaxtlarda dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi müşahidə edilir və bu daha məqsədəuyğundur. Dövlət qiymətli kağızlar üzrə könüllü ödənişi həyata keçirdiyi zaman, vaxtı çatmamış faiz ödəmələrinə də son qoymuş olur. Birbaşa kredit münasibətlərində isə çox vaxtlarda belə hal müşahidə edilmədiyindən borclu tərəf könüllü ödənişi həyata keçirməkdən imtina etmək məcburiyyətində qalır. Çünki, bu məbləği əvvəlcədən ödədikdə borc alan subyekt, həmin məbləği perspektivli sahəyə investisiya kimi yönəltməkdən az xeyir götürmüş olur.

Dövlət kredit münasibətlərinə girərək öz ehtiyaclarını ödəmək baxımından maliyyə vəsaitləri əldə edir. Bu vəsaitləri lazımı şəkildə yerləşdirdikdən sonra, ödənişin müddəti çatdıqda bunları ödəməyə məcbur olur. Dünya praktikasında dövlət borclarının ödənilməsi mənbəyi kimi aşağıdakılar çıxış edir:

– Dövlət büdcəsi hesabına dövlət borclarının ödənilməsi dövlət büdcəsinin xərclərində öz əksini tapır. Belə ki, «Büdcə sistemi haqqında» qanun layihəsinin 25-

ci maddəsinin III bəndinə əsasən, büdcə ili ərzində alınan dövlət borcunun məbləği, onun istifadəsi, dövlət borcuna xidmət göstərilməsi ilə bağlı xərclər dövlət büdcəsində əks etdirilir. Eyni zamanda həmin maddənin IV bəndində göstəriləyi kimi, büdcə gəlirlərinin həcmindən və ayırmaların səviyyəsindən asılı olmayaraq dövlət borcu üzrə xidmətlər (əsas borc, faiz) tam və vaxtında həyata keçirilməlidir. Faizlər və borclar kredit müqaviləsinə, yaxud dövlət qiymətli kağızlarının şərtlərinə əsasən vaxtında ödənilməlidir. Dövlət büdcəsindən ödənilmənin özünə məxsus üstünlükləri vardır. Əgər dövlət büdcə hesabına dövlət borcunu ödəyirsə, bu zaman o əlverişli olmayan maliyyə mənbələrindən istifadənin qarşısını alır. Eyni zamanda dövlət büdcəsindən ödənişlə hissə-hissə həyata keçirilir ki, bu da borca xidmət yükü baxımından əlverişli hesab edilir.

– Yöneləyi mənbə hesabına dövlət borclarının ödənilməsi iqtisadi baxımdan ən əlverişli hesab edilir. Belə ki, bu zaman heç bir əlavə maliyyə mənbələrinin axtarılması məcburiyyəti yaranmır, həm də digər məcburi xərclərdən dövlət azad edilir. Dövlət borclarının yöneləyi mənbə hesabına ödənilməsi ilk növbədə uğurlu və səmərəli şəkildə hazırlanmış dövlət borcu planlaşdırılmasından, daha sonra onun həmin plana əsasən məqsədyönlü şəkildə idarə edilməsi ilə (nə dərəcədə istifadə edilməsi) xarakterizə olunur. Çünki, borcların qaytarılması bilavasitə səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Səmərəli istifadənin yüksək göstəricisi isə onun yöneləyi mənbə hesabına vaxtında lazımı öhdəliklərin yerinə yetirilməsi deməkdir. Yöneləyi mənbə hesabına dövlət borclarının ödənilməsi daha çox investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi və büdcə ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədi ilə səfərbər edilən dövlət borcu münasibətləri zamanı müşahidə edilir.

– Dövlət borclarının infilyasiya vasitəsi ilə ödənilməsi də danılmaz bir faktdır. Biz bilirik ki, infilyasiya əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi, eyni zamanda milli pul vahidinin dəyər itirməsi ilə xarakterizə edilir. Lakin milli pul vahidi dəyər itirdiyi zaman dövlət timsalında onun Maliyyə Nazirliyi bu vəziyyətdən istifadə edərək dövlət borclarına xidmət baxımından xeyli gəlir əldə edir. Belə ki, belə olduğu təqdirdə (infilyasiya) dövlət daxili bazarda qiymətli kağızların milli pul

vahidi ilə ölçüldüyündən onların da dəyər itirdiyini aydın görür. Belə vəziyyətdən istifadə edərək ucuz qiymətə həmin borc öhdəliklərini satın alır və öz borc yükü üzrə xidmətlərini azaltmış olur. Lakin bu üsul əsasən daxili dövlət borclarına tətbiq edilir. Eyni zamanda burada gərək dövlət borcları qızıl, valyuta və digər qiymətlilərlə indeksləşdirilməsin. Belə olduqda infilyasiya həmin dövlət qiymətli kağıza heç bir təsir göstərə bilmir. Bu baxımdan Maliyyə Nazirlikləri həmişə daxili borcların indeksləşməsinə qarşı olur.

3.3 Dünya təcrübəsində büdcə kəsirinin örtülməsi üsulları və Azərbaycan reallığına tətbiqi.

Dünya təcrübəsindən büdcə kəsirinin örtülməsinin bir neçə üsulları məlumdur. Belə ki:

- 1) pul emissiyası (monetizasiya)*
- 2) istiqrazların buraxılışı*
- 3) dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının artırılması*

Büdcə kəsirinin örtülməsi üsullarından biri kimi dövlətin əlavə ***pul emissiyası*** çıxış edir. Bu üsul *monetizasiya* da adlanır. «**Monetizasiya**» terminin mə'nası - dövlət büdcəsi xərclərinin pul emissiyası yolu ilə maliyyələşdirilməsidir. Kəsirin monetizasiyası zamanı «*seneoraj*» yaranır.

Seneoraj - pul kütləsinin artım tempinin real Ümumi Mərkəzi Məhsulun artım tempindən çox olduğu zaman yaranır. Bu da qiymətlərin orta səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Beləliklə, ***seneoraj*** - emissiya olunan banknotların nominal həcmindən həmin banknotların çap olunması və tədavülə buraxılmasının təşkili ilə əlaqədar olan xərclər çıxıldıqdan sonra yaranan fərqdən ibarətdir.

Dövlət maliyyəsinin kəsirinin örtülməsi mənbələrindən biri də onun banknot çapı hüququndan istifadə etməklə əldə etdiyi emission gəlirdir. Belə ki, dövlət pul nişanlarının çap olunması və dövriyyəyə buraxılması vasitəsilə cəmiyyətdən real resursların cəlbini həyata keçirərək öz fəaliyyətini maliyyələşdirə bilir.

Aşağı inflyasiya səviyyəsi mövcud olduğu şəraitdə pul siyasətinin həyata keçirən dövlət, pula olan tələbin artım tempini keçməməklə pul bazasının həcmi artıraraq emissiya gəliri əldə edir. Əgər iqtisadiyyatda pul bazası ümumi daxili məhsulun 15 faizinə bərabədirsə, deməli iqtisadi artımın hər bir faizinə görə dövlət 0,15% emission gəlir əldə etmək imkanına malikdir. Bu zaman məsələn, ölkədə ÜDM-in artım tempi 8%-dirsə hökumət inflyasiya səviyyəsini yüksəltmədən ÜDM-in 1,2%-i qədər emission gəliri əldə edə bilər.

Lakin yüksək inflyasiya səviyyəsində dövlətin emission gəlir əldə etmək imkanları məhduddur. Çünki yüksək inflyasiya şəraitində əhalinin əlində olan pul qalıqları öz dəyərini itirir və əhali həmin pul nişanlarından imtina etməyə başlayır. Başqa sözlə, dövlətin emission gəlir əldə etməsinin həddi vardır. Aparılmış araşdırmalara görə inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət banknot buraxılışından maksimum gəlir ÜDM-in 1%-i qədər, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə ÜDM-in 25 faizinə qədər əldə edə bilər.

Emissiyadan əldə olunan gəlir tədaviyədəki pul nişanlarının həcmi artımına bərabərdir.

$$S = \Delta H \quad (1)$$

Burada S - emissiya olunan pulun həcmi, H - tədaviyədə olan pul nişanlarının nominal həcmidir. Pul emissiyası nəticəsində əldə edilmiş resursların real həcmi S/P Fişerin bərabərliyindən istifadə etməklə aşağıdakı kimi müəyyən oluna bilər:

$$Mv = Py \quad (2)$$

$$H \cdot m \cdot v = Py \quad (3)$$

M pul kütləsinin nominal həcmi, v pulun dövriyyə sürəti, P qiymət səviyyəsi, y- real ÜDM, m- isə pul multiplikatorudur. (3)-ün differensiallaşmış tənliyi aşağıdakı bərabərliyi verir:

$$\Delta H = \Delta P \cdot y / (mv) + \Delta y \cdot P / (m \cdot v) - H \Delta v / v - H \Delta m / m \quad (4)$$

burada, $P = (\Delta p / p)$, $y = (\Delta y / y)$, $v = (\Delta v / v)$, $m = (\Delta m / m)$, $y / (mv) = H / P$ və $P / (mv) = y / H$ -dirsə, onda:

$$\Delta H / P = p (H / P) + (y - v - m) \cdot (H / P) \quad (5)$$

1992-1994-cü illər ərzində hökumət yaranmış olan büdcə kəsirini əsasən pul emissiyası hesabına maliyyələşməsinə üstünlük verirdi. Pul kütləsinin artımının real iqtisadi artımı xeyli geridə qoyması pul nişanlarının sürətlə dəyərsizləşməsinə gətirib çıxarırdı. Bu səbəbdən 1993-1994-cü illərdə özünün real gəlirlərini qoruyub saxlamağa çalışan əhali təmamilə xarici valyutaya meyl etməyə başladı. Nəticə etibarilə pulun dövriyyə sürəti iki dəfəyə qədər artdı, dövlətin emission gəlirləri də bir neçə dəfə azalmış oldu.

1995-ci ilin əvvəllərində pul hakimiyyət orqanları öz siyasətini köklü şəkildə dəyişərək inflyasiyalı maliyyələşdirmənin səviyyəsini xeyli aşağı saldı. Inflyasiya səviyyəsi aşağı endirilərək nəticə etibarilə Mərkəzi valyutaya olan etibar bərpa edildi.

Göründüyü kimi, müqayisədə Mərkəzi Bankın emissiya etdiyi banknotların həcmi, illər üzrə dövriyyədə olan banknotların artımının nominal həcmi, illik inflyasiya və dövlətin real emissiyon gəlirlərinin həcmi əks olunmuşdur.

Biz nəzəri hissədə dövlətin emission gəlir əldə etmək imkanlarının bir çox makroiqtisadi göstəricilər faktorundan asılı olduğunu qeyd etmişdik. Bərabərliyində dövlətin real emission gəlirinin real ümumi gəlirin dəyişməsindən, qiymətlər səviyyəsinin dəyişməsindən, pul multiplikaatoru və pulun dövriyyə sürətinin dəyişməsindən asılılığının riyazi ifadəsi əks olunur. **Bu** düsturundan bir misal üçün makroiqtisadi göstəricilərindən istifadə etməklə dövlətin əldə edə biləcəyi real emissiyon gəlirləri hesablayaq.

$$\Delta H/P = p (H/P) + (y-v-m) \cdot (H/P)$$

$$\Delta H/P = H/P(p + (y-v-m))$$

	2009	2010	2011	2012	2013
Dövriyyədə olan pul - H (mlrd. manat)	872,3	1209,1	969,5	1184,5	1420
Ümumi daxili məhsulun real dəyişməsi - y	0,013	0,058	0,1	0,074	0,11
Qiymətlərin dəyişməsi - p	0,191	0,037	-0,008	-0,085	0,018
Pulun dövriyyə sürətinin dəyişməsi - v		-0,11,	0,40	-0,06	0,00
Pul multiplikatorunun dəyişməsi - m		0,04	-0,01	-0,03	-0,04

Beləliklə,

$$2010\text{-ci il üzrə: } 872,3/1,037 * (0,037 + 0,58 + 0,11 + 0,04) = 841,176 \text{ } 0,767 = 645,182 \text{ mln man.}$$

$$2011\text{-ci il üzrə: } 1209,1/0,992 * (0,1 - 0,008 - 0,4 + 0,01) = 1218,85 * (-0,298) = -363,218 \text{ mln man.}$$

$$2012\text{-cu il üzrə: } 969,5/0,915 * (0,074 - 0,085 + 0,06 + 0,03) = 1059,56 \text{ } 0,079 = 83,71 \text{ mln man}$$

$$2013\text{-ci il üzrə: } 1184,5/1,018 * (0,11 + 0,018 - 0 + 0,04) = 1163,56 * 0,168 = 195,5 \text{ mln man}$$

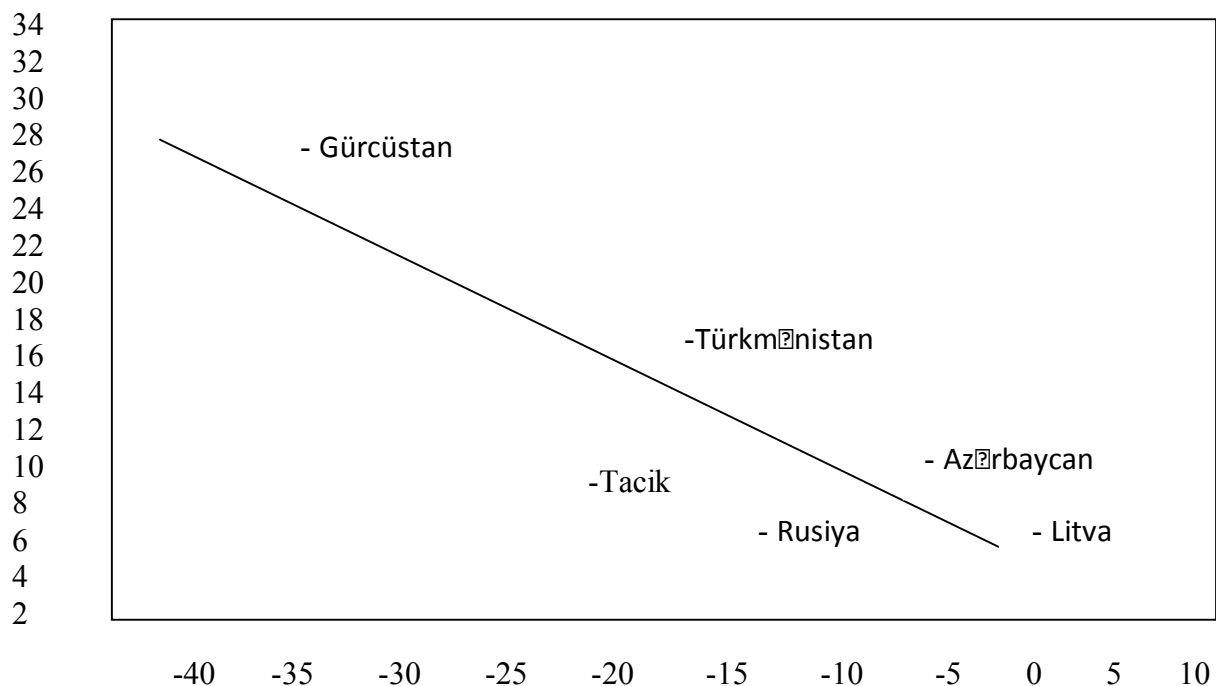
Yuxarıda verilmiş düsturu vasitəsilə real gəlirin artımı, qiymətlərin ümumi səviyyəsinin, pul multiplikatorunun və pulun dövriyyə sürətinin proqnozu vasitəsilə dövlətin növbəti il üçün əldə edə biləcəyi real emissiyon gəlirin həcmi müəyyən etmək mümkündür.

Əlbəttə, bu üsul müəyyən müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir. Mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, əlavə pul emissiyası dövriyyədə pul kütləsinin həcmi artırır ki, bu da inflyasiya gətirib çıxarır. Bu səbəblə əlaqədar olaraq yaranan inflyasiya o həddə gəlib çata bilər ki, onun illik artım tempi illik faiz stavkalarının səviyyəsini aşar. Bu da öz növbəsində investisiya fəallığına mənfi təsir göstərə bilər. Bundan başqa inflyasiyanın səviyyəsinin yüksəlməsi şəraitində "*Oliver-Tanzi effekti*"

yarandır - yəni vergi ödəyiciləri tərəfindən dövlət büdcəsinə vergilərin ödənilməsinin gecikdirilməsi halları güclənir. Nəticədə isə büdcə kəsiri və maliyyə sisteminin ümumi dayanıqsızlığı arta bilər.

Aşağıdakı cədvəllərə nəzər salsaq görərik ki, pul kütləsinin və ya inflyasiyanın tempinin artması büdcə kəsirinin həcminə neqativ təsir göstərir. Məsələn, 2005-2006-cü illərdə bir sıra ölkələrin təmsalında bu məsələni nəzərdən keçirək:

Büdcə kəsiri və pul kütləsi

Büdcə kəsirinin orta illik həcmi 2008-2013-cü il (ÜDM-la nisbəti %)

Cədvəldə göstərilən dövlətlər içərisində yalnız Litvada iqtisadi sabitlik qeydə alınıb.

Əlavə pul emissiyasının müsbət cəhəti isə ondan ibarətdir ki, bu zaman pul təklifi artmış olur. Nəticədə isə faiz stavkaları aşağı düşür ki, bu da öz növbəsində investisiya fəallığını stimullaşdırmış olur.

Dövlət büdcəsi kəsirinin monetizasiyası bilavasitə nağd pulun emissiyası ilə yox, digər formalarda da, məsələn, Mərkəzi Bankın dövlət müəssisələrinə güzəştli faiz stavkaları üzrə kreditlərinin genişləndirilməsi formasında və ya vaxtı uzadılmış

ödəmələr formasında həyata keçirilə bilər. Sonuncu halda hökumət əmtəə və xidmətləri alaraq, müəyyən olunmuş müddətdə onları ödəmir. Əgər tədarük xüsusi sektorda həyata keçirilirsə, onda istehsalçılar mümkün ödəməmələrdən sığorta olunmaq üçün əvvəlcədən qiymətləri artırır. Bu da qiymətin ümumi səviyyəsinin və inflyasiyanın səviyyəsinin qalxmasına təkan verir. Əgər dövlət sektorunun vaxtı uzadılmış ödəmələri müəssisələrdə yığılırsa, onda bu kəsir bilavasitə Mərkəzi Bank tərəfindən maliyyələşdirilir və ya da dövlət büdcəsinin ümumi kəsirini artıraraq yığılır. Buna görə də monetizasiyadan fərqli olaraq, vaxtı uzadılmış ödəmələr heç olmasa büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində qeyri - inflyasiyalı üsul hesab edilir.

Büdcə kəsirinin örtülməsinin digər üsulu kimi ***dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışı və reallaşdırılması*** çıxış edir. Bu üsul da eyni zamanda müəyyən müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir.

Müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, dövlət qiymətli kağızlarının buraxılışı büdcə kəsirinin örtülməsində nisbətən qeyri - inflyasiyalı üsul hesab edilir. Bu onunla bağlıdır ki, qiymətli kağızların buraxılışı pul kütləsinin artmasına səbəb olmur.

Mənfi cəhəti isə ondan ibarətdir ki, dövlət qiymətli kağızların buraxılışı pul bazarında pula olan tələbi artırır. Bu, pulun qiymətini -faizin orta bazar stavkasını yüksəldir. Nəticədə isə bu xüsusi sektorda investisiyanın aşağı düşməsinə, xalis ixracatın enməsinə, müəyyən qədər də istehlak xərclərinin azalmasına gətirib çıxarır. Nəhayət etibarilə «*sıxışdırılıb çıxarma effekti*» yaranır ki, bu da fiskal siyasətin stimullaşdırıcı effektini zəiflədir.

«Sıxışdırılıb çıxarma effekti» nəzərdə tutur ki, verilmiş investisiya tələbi əyrisində faiz stavkalarının qalxmasına görə xüsusi investisiya azalır. Bu büdcə kəsirinin borclu maliyyələşdirilməsi zamanı yaranır. Əgər iqtisadiyyat enmə vəziyyətindədirsə onda dövlət xərclərinin artımı ona multiplikator effekti vasitəsilə stimullaşdırıcı təsir göstərəcək. Bu xüsusi biznesin gözlənilən gəlirini yaxşılaşdırma bilər və investisiya tələbi əyrisində sağa doğru hərəkət baş verə bilər. Investisiya tələbinin artması sıxışdırılıb çıxarma effektini hissə - hissə və ya tam kənarlaşdırma bilər.

Beləliklə, məlum şəraitdə büdcə kəsirinin borclu maliyyələşdirilməsi mexanizmi - xüsusi investisiyanın sıxışdırıb çıxarma effektini yarada bilər, eləcə də onu kənarlaşdırma bilər.

Büdcə kəsirinin borclu maliyyələşdirilməsinə adətən kəsirin monetizasiyasına qarşı antiinflasiya alternativini kimi baxılır. Lakin, borclu maliyyələşdirmə üsulu inflasiyanın artımı təhlükəsini aradan qaldıra bilməz, ancaq, müəyyən müddət üçün bu artımın qabağını alır. Bu keçid iqtisadiyyatı üçün xarakterik cəhətdir. Əgər dövlət istiqrazları əhali və kommersiya bankları arasında paylanırsa, onda inflasiya gərginliyi zəif olacaq. Onların bilavasitə Mərkəzi Bankda paylanması zamanı isə əksinə olur. Lakin, Mərkəzi Bank ikinci qiymətli kağızlar bazarında bu istiqrazları ala bilər və bununlada inflasiya artımına səbəb olan özünün qeyri - həqiqi fiskal fəaliyyətini genişləndirə bilər.

Dövlət istiqrazlarının aşağı faiz stavkaları ilə büdcədən kənar fondlarda məcburi paylanması zamanı, büdcə kəsirinin borclu maliyyələşdirilməsi mahiyyətə əlavə vergiyə cəlb olunma mexanizminə çevrilir.

Büdcə kəsirinin örtülməsinin daha bir üsulu **dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının** artırılmasıdır. Dövlət büdcəsinə vergili daxilolmaların artması problemi büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi çərçivəsindən kənara çıxır. Belə ki, uzunmüddətli perspektivdə vergiyə cəlb olunma bazasının genişlənməsinə və vergi stavkalarının aşağı salınmasına icazə verilir. Qısa müddətli mərhələdə vergi stavkalarının aşağı salınması aşağıdakılarla müşayiət olunur:

Birinci, iqtisadiyyatın bərpa sabitlik dərəcəsinin aşağı düşməsi;

İkinci, faiz stavkalarının artımı fonunda qeyri-dövlət sektorunda "sıxışdırıb çıxarma effekti"nin artması pul bazarında reaksiya oyadır, bu proses iqtisadi canlanma ilə müşahidə olunaraq, pula tələb, ona olan təklif isə dəyişmədən qalxır;

Üçüncü, büdcə kəsirinin artması büdcəyə daxil olan vergilərin və vergi stavkalarının aşağı salınması ilə bağlıdır.

Vergilərin artırılması borc üzrə faizlərin və onun əsas məbləğinin ödənilməsi üçün dövlətin həyata keçirdiyi üsullardan biridir. Digər tərəfdən isə bu əməyə, innovasiyaya və investisiyaya stimulu azaltmış olur.

Əlbəttə, Azərbaycanda mövcud şəraitdə büdcə kəsirinin örtülməsi üçün yuxarıda göstərilən hər üç üsula müraciət edilə bilər. Lakin mövcud situasiyanı və stimullaşdırıcı iqtisadi siyasətin tələblərini nəzərə alaraq əlavə pul emissiyası üsuluna nisbətən üstünlük verilməlidir. Lakin burada son dərəcə ehtiyatlı olmaq tələb olunur. Elə etmək lazımdır ki, yaranmış inflyasiya səviyyəsi orta faiz stavkalarına yaxın və ya onu aşmış olmasın.

Çünki, inflyasiya kreditlər üzrə faizləri yemiş olur, nəticədə kredit sistemi tənəzzülə uğrayır.

Büdcə kəsirinin azaldılması ilə bağlı dünya təcrübəsində bir neçə istiqamətlər də sınaqdan keçirilmişdir. Bu istiqamətlər aşağıdakılardır:

- hərbi xərclərin azaldılması;
- mühüm sosial proqramların maliyyələşdirilməsinin saxlanılması;
- hökumət xərclərinin bir sıra sahələrdə ixtisar edilməsi;
 - idarəetmə aparatının ixtisara salınması və ya idarəetmə xərclərinin azaldılması;
- istehsal və satış həcmnin artırılması; .
 - vergidən yayınma hallarının minimuma endirilməsi, vergiqoyma bazasının genişləndirilməsi;
- xarici kapitalın cəlb edilməsi, onun köməyi ilə təkcə fiskal yox, həmçinin iqtisadi xarakterli məsələlərdə həll olunur. Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi təyinatlı büdcə xərcləri azalır, əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün baza genişlənir. Tədiyyə balansının vəziyyəti yaxşılaşır.

Beləliklə, yaranmış büdcə kəsirinin aradan qaldırılması üçün qeyd etdiklərimizdən elə üsul və istiqamətlər seçilməlidir ki, *maliyyə-büdcə siyasətinin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırməsın.*

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hər bir dövlətin iqtisadi və siyasi təşkilinə, dövlət quruluşuna müvafiq olaraq maliyyə sistemi fərmanlanır və fəaliyyət göstərir. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının da özünə məxsus maliyyə sistemi formalaşır və inkişaf edir. Maliyyə sistemi ölkənin bütün maliyyə həlqələrinin məcmuyu və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin təşkilindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi ümum dövlət maliyyəsindən və müəssisələrin və təşkilatların maliyyəsindən ibarətdir. Dövlət maliyyəsinə dövlət büdcəsi, büdcədən kənar dövlət fondları, dövlət krediti və sığorta fondlarından ibarətdir. Müəssisələrin maliyyəsi dövlət müəssisələrinin maliyyəsindən, xüsusi müəssisələrin maliyyəsindən, bələdiyyələrin maliyyəsindən, səhmdar cəmiyyətlərin maliyyəsindən, icarə müəssisələrinin və ictimai müəssisələrin maliyyəsindən ibarətdir.

Maliyyə sistemində dövlət büdcəsi aparıcı və mərkəzi yer tutur. Dövlət büdcəsi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadəsinin iqtisadi formasıdır. Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi mahiyyəti və rolu onun gəlirləri və xərclərinin ümumi xarakteristikası əsasında izah edilir. Müstəqil və bazar iqtisadiyatı inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanın büdcə gəlirləri qanunla müəyyən olunmuş vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər hesabına formalaşır.

Dövlət büdcəsinin xərcləri müvafiq büdcə təsnifatına uyğun olaraq cari xərclərini investisiya, innovasiya və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Sosial-iqtisadi məzmununa görə büdcə xərcləri iqtisadi inkişaf və tənzimləmə, sosial sferanın maliyyələşdirilməsi, ölkənin müdafiəsi və idarəetmə xərclərindən ibarət qruplaşdırılır.

Dövlət büdcəsində məqsədli büdcə fondları da yaradılır və istifadə edilir. Azərbaycanın maliyyə sistemində öz yerinə və roluna görə müəssisələrin və

təşkilatların maliyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi maliyyə sistemində əsas həlqə olmaqla ümumi daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsündə artan iştirak edir. Müəssisələrin maliyyəsi təsərrüfat subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq meydana gələn pul münasibətləridir. Bu prosesdə müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının təşkilinə də fəal təsir göstərir.

Müəssisələrin maliyyə resurslarına xüsusi və ona bərabər tutulan vəsaitləri, maliyyə bazarından əldə etdiyi maliyyə resursları, bank və maliyyə sistemindən daxil olan maliyyə resursları aiddir. Maliyyə resursları fəaliyyət göstərən müəssisələrdə mənfəət, amortizasiya ayırmaları, satılmış məhsulun dəyəri və s. hesabına yaranır.

Azərbaycanın maliyyə sistemində dövlət krediti mühüm rol oynayır. Dövlət krediti müəssisələrin, əhəlinin sərbəst pul vəsaitlərinin dövlət tərəfindən geri qaytarmaq şərtlə cəlb edilməsi və dövlət büdcəsi üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunan dövlət borclarından ibarətdir ki, bu zaman borc alan dövlət, borc verən kimi hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edirlər.

Dövlət krediti həm daxili, həm də xarici dövlət borcu formasında özünü göstərir. Daxili borclar daxili maliyyə mənbələri hesabına alınır. Daxili bazarda borc almaq imkanı olmadıqda dövlət xarici mənbələrdən borc almaq məcburiyyətində qalır.

Ümumiyyətlə, dövlət kreditindən istifadə edərkən, daxili borclara üstünlük vermək daha məqsədəuyğundur. Çünki daxili borclar alınarkən daha tez bir zamanda pul vəsaiti əldə edilir və bu vəsait də büdcə xərclərini ödəməyə yönəldilir.

Daxili borclardan geniş istifadə etmək üçün respublikada maliyyə bazarını inkişaf etdirmək lazımdır. Daxili maliyyə bazarını, yəni qiymətli kağızlar bazarını inkişaf etdirmək məqsədilə fond birjalarının inkişafına stimulyar yaradılmalıdır.

Xarici borclara meyl etmək heç də məqsədəuyğun sayılmamalıdır, çünki xarici dövlət borcları zamanı borc verən ölkə öz şərtlərini diktə edir, ölkənin iqtisadi inkişafı xarici ölkənin təsiri altına düşür. Ona görə də ölkəyə iqtisadi islahatlar həm

də daxili maliyyə bazarının inkişafına şərait yaratmalıdır. Bu da ölkənin qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təkan verərdi.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1 Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
- 2 «Büdcə sistemi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2002-ci il Qanunu.
- 3 Azərbaycan Respublikasının Dövlət borcu haqqında Qanunu 2007
- 4 Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının illik hesabatları (2009-2013)
- 5 Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, (Dəyişikliklər və əlavələrlə birlikdə) Bakı, 2009.
- 6 D.A.Bağırov, M.X.Həsənli “Maliyyə” dərs vəsaiti (ikinci buraxılış) Bakı-2011. 383 səh.
- 7 D.A.Bağırov, M.X.Həsənli, R.N.Quşxani. “Korporativ maliyyə” Dərs vəsaiti. Bakı 2011.
- 8 M.X.Həsənli, L.T.Mehdiyeva, T.T.Qurbanova «Maliyyə», Bakı 2006
- M.M.Sadıqov, S.M. Məmmədov .Maliyyə sistemi. Gəncə 2010
- 9 S.M.Məmmədov. «Maliyyə», Bakı, 1997.
- 10 Ş.Ş.Bədəlov, R. B.Məhərrəmov, F.Ə.Qurbanov «Büdcə sistemi», Bakı, 2003.
- 11 N.A.Novruzov, X. Ə.Hüseynov.Maliyyə. Bakı 2007.
- 12 B.A.Xankişiyev “Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat”, Bakı 2012
- 13 www.bankreferatov.ru
- 14 www.referat.com.ru
- 15 referat.come.net
- 16 www.azstst.gov.az
- 17 www.maliyye.gov.az
- 18 www.nba.az

Magistrant: Mərdanova Oksana Rəşad qızı

REFERAT

Dövlət özünün funksiyalarını həyata keçirmək üçün müxtəlif mənbələrdən pul vəsaitlərini səfərbərliyə alır. Lakin dövlət öz xərclərini fasiləsiz və kəsirsiz maliyyələşdirmək üçün bəzi hallarda dövlət büdcəsində mövcud gəlirlər kifayət etmir. Ona görə də müəssisələrin, habelə əhəlinin sərbəst pul vəsaitini cəlb etməli olur. Müəssisələrin, əhəlinin sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin əsas formalarından biri də dövlət kreditidir. Deməli, dövlətin gəlirləri xərclərini ödəmədikdə və büdcə kəsiri əmələ gəldikdə dövlət borc almalı olur. Ölkə daxilində dövlət kredit əməliyyatlarını həyata keçirərkən dövlət borc alan kimi müəssisə, təşkilatlar və əhəli kreditor, yəni borc verən kimi çıxış edirlər.

Dövlət borcları və ya dövlət krediti dedikdə ölkənin bütün borcları deyil, dövlətin borcları nəzərdə tutulur.

Dövlətin borcu mahiyyətə gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlər hesabına ödənilən kreditləridir. Borclar müsbət hal kimi qiymətləndirilməsə də, həmin borcların alınması zərurət kimi özünü göstərir. Dövlət kreditinin əsas səbəbi dövlətin xərclərinin tam maliyyələşdirilməsi zəruriliyidir.

Bildiyimiz kimi, kredit münasibətlərinin prinsiplərindən biri də müddətlilik prinsipidir. Bu prinsipə uyğun olaraq borc vəsaitini əldə edən subyekt müqavilədə göstərilən müddət başa çatdıqdan, sonra həmin borc vəsaitini geri qaytarmalıdır. Belə ki, kreditor bir müddət vəsaitinin yığımı ilə məşğul olur, sonra isə həmin sərbəst pul vəsaitini borc alana təqdim edir. Borc alan da bu vəsaiti öz fəaliyyət istiqamətinə yönəldir. Bu zaman kredit müqaviləsi müəyyən müddəti əhatə etdiyindən, borc alan subyekt bu vəsaiti həmin müddətə qaytarmalı olduğundan, həmin vəsaiti səmərəli şəkildə istifadə etməyə məcbur olur. Düzdür, əgər dövlət krediti münasibətlərində ssuda vəsaitinin dövr etmə müddəti nə qədər uzun olursa, səmərəlilik bir o qədər artmış olur. Ona görə ki, borc alan ssuda məbləğini

daha uzun müddətə dövr etdirdikdə daha çox mənfəət əldə etmiş olur. Müddət başa çatdıqdan sonra borc alan həmin krediti sahibinə geri qaytarır. Göründüyü kimi, biz kredit münasibətinin vahid zaman ərzində mövcudluğunu izlədik.

Dövlət borcu münasibətləri dünya və ölkə miqyasında iqtisadiyyatın aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir. Dövlət borcu hökumət tərəfindən həyata keçirilən məqsədli maliyyə-kredit siyasətinin vacib həlqələrindən biri olmaqla yanaşı, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini ifadə edən başlıca göstərici kimi də xarakterizə olunur. Hazırkı dövrdə borcları ilə bağlı məsələlər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən həm Mərkəzi iqtisadiyyat, həm də dünya miqyasında bu məsələnin dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac yaranır.

Mövzunun aktuallığı.

Yaşadığımız son on illik dövr Azərbaycan iqtisadiyyatında görülən işlərin, əldə olunmuş nailiyyətlərin miqyası baxımından böyük tarixi inkişaf dövrüdür. Bu mənada ötən on ildə iqtisadi inkişafın konseptual əsaslarını nəzərdən keçirmək və əldə edilmiş nəticələri təhlil etmək böyük maraq kəsb edərdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, 10 illik qısa tarixi inkişaf dövründə ölkədə iqtisadi quruculuq sahəsində əldə edilən uğurlar nə qədər çətin olsa da həyata keçirilən müstəqil dövlət quruculuğunun güclü sosial-iqtisadi bazasının formalaşdırılmasında həlledici rol oynamışdır.

Bazar münasibətlərinə doğru hərəkət etdiyimiz bir vaxtda yeni sistemin tərkibində mühüm rol oynaya biləcək məsələlərdən biri maliyyə sistemidir. Maliyyə sisteminin aparıcı həlqəsini isə Dövlət Maliyyəsi təşkil edir ki, onun da mühüm elementlərindən biri dövlət büdcəsidir. Dövlət büdcəsi isə iqtisadiyyatda çox iqtisadiyyatda çox önəmli əhəmiyyətli rol oynayır.

Dövlət büdcəsinin tərkibinlə təhlillə ehtiyacı olan məsələlərdən biri büdcə kəsiridir. Büdcə kəsiri iqtisadiyyata çox aktiv təsiri olan mürəkkəb bir anlayışdır.

Müasir iqtisadi şəraitdə bu məsələ aktual problem olduğundan, məhz buna görə də mən bu mövzunu seçmişəm və çalışmışam ki, araşdırmalar və təhlillər aparmaqla bu məsələ ilə bağlı bəzi problemləri açıqlayam.

Tədqiqatın məqsədi. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə olan Azərbaycanda iqtisadiyyatın mövcud şəraitində büdcənin gəlir və xərcləri tarazlaşdırılmalıdır, yəni xərclər gəlirlərə bərabər olmalıdır. Lakin müəyyən məkan və zaman daxilində büdcənin gəlir və xərclərinin uyğun gəlməməsi labüddür və obyektiv zərurətdən doğur. Maliyyə ilində büdcənin xərcləri gəlirlərindən artıq ola bilər. Belə olan halda büdcə kəsiri yaranır. Büdcə kəsiri ölkə iqtisadiyyatına çox mənfi təsir göstərə bilər.

Ona görə də tədqiqatın məqsədi büdcə kəsirinin iqtisadi mahiyyətini açıqlamaq, onun digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsini təhlil etmək, büdcə kəsirinin örtülməsi üsullarının və azaldılması istiqamətlərinin, eləcə də onun daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsidir. Lakin, bu zaman elə üsullar, istiqamət və mənbələr seçilməlidir ki, maliyyə–büdcə siyasətinin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırmasın.

Tədqiqatın predmeti və obyekt

Mövzuda tədqiqatın obyektı büdcə kəsiridir. İlk növbədə dövlət büdcəsi kəsirinin minimuma endirilməsi məqsədilə dövlət kreditinin fəaliyyəti təhlil edilir. Dövlət krediti bir alət kimi büdcə kəsirinin örtülməsində əsasən fəaliyyət göstərdiyi üçün o tədqiqatın predmeti kimi müəyyən olunmuşdur.

Elmi yenilik

Respublikamızda büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi qısa müddətli xəzinə vekselindən də istifadə oluna bilər. Xəzinə vekselini bir büdcə ili ərzində gəlirləri və xərcləri tarazlaşdırmaq, həmçinin büdcədən sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinin vaxtında ödənilməsinə həyata keçirmək üçün istifadə etmək olar.

Dünya təcrübəsində dövlətin daxili və xarici borclarının ödənilməsi xərcləri dövlət investisiya xərclərindən aşağı olmalıdır. Bu qayda Almaniyada mövcuddur və «qızıl qayda» adlanır. Bu qaydaya bütün Avropa dövlətləri əməl edir.

Təcrübi əhəmiyyəti

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində ölkədə mövcud olan büdcə kəsiri məsələsinin öyrənilməsi və təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, büdcə kəsirinin iqtisadiyyata təsiri mənfi nəticələrə səbəb olur.

Məhz bu səbəbdən də Maliyyə Nazirliyi tərəfindən büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı kompleks tədbirlər işlənib hazırlanması məqsədəuyğundur. Lakin, qeyd etməliyik ki, respublikamızda Maliyyə Nazirliyinin nəzdində büdcə kəsiri problemi ilə məşğul olan ayrıca elmi mərkəz yoxdur. Elmi mərkəzin yaradılması isə iqtisadiyyatın keçid dövründə aktual problem olan bu məsələnin həllində mühüm rol oynaya bilər.

İşin strukturu və həcmi

Mövzunu quruluşu referatdan, girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən və sonra istifadə olunmuş ədəbiyyatdan ibarətdir.

Birinci fəsil üç sualdan ibarət olmaqla büdcə sistemində aid nəzəri məsələləri əhatə edir. İkinci fəsil üç sualı əhatə etməklə, müasir dövrdə Azərbaycanda fiskal siyasət və onun iqtisadiyyatın tənzimlənməsində rolu, büdcə kəsiri, onun makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsi və maliyyələşdirilmə mənbələri təhlil olunur.

Nəhayət, üçüncü fəsil dövlət kreditinin səmərəli idarə olunması, problemləri ilə yanaşı həm də bu sahədə dünya təcrübəsinin Azərbaycan reallığına tətbiqinin imkanlarını öyrənir. Bütün bu məsələlərin təhlili gələcəkdə büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasında zəruri əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Hər bir dövlətin iqtisadi və siyasi təşkilinə, dövlət quruluşuna müvafiq olaraq maliyyə sistemi fərmanlanır və fəaliyyət göstərir. İnkişaf etmiş xarici ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının da özünə məxsus maliyyə sistemi formalaşır və inkişaf edir. Maliyyə sistemi ölkənin bütün maliyyə həlqələrinin məcmuyu və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin təşkilindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi ümum dövlət maliyyəsindən və müəssisələrin, təşkilatların maliyyəsindən ibarətdir. Dövlət maliyyəsinə dövlət

büdcəsi, büdcədən kənar dövlət fondları, dövlət krediti və sığorta fondlarından ibarətdir. Müəssisələrin maliyyəsi dövlət müəssisələrinin maliyyəsindən, xüsusi müəssisələrin maliyyəsindən, bələdiyyələrin maliyyəsindən, səhmdar cəmiyyətlərin maliyyəsindən, icarə müəssisələrinin və ictimai müəssisələrin maliyyəsindən ibarətdir.

Maliyyə sistemində dövlət büdcəsi aparıcı və mərkəzi yer tutur. Dövlət büdcəsi dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadəsinin iqtisadi formasıdır. Dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi mahiyyəti və rolu onun gəlirləri və xərclərinin ümumi xarakteristikası əsasında izah edilir. Müstəqil və bazar iqtisadiyatı inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanın büdcə gəlirləri qanunla müəyən olunmuş vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər hesabına formalaşır.

Dövlət büdcəsinin xərcləri müvafiq büdcə təsnifatına uyğun olaraq cari xərclərini investisiya, innovasiya və digər xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Sosial-iqtisadi məzmununa görə büdcə xərcləri iqtisadi inkişaf və tənzimləmə, sosial sferanın maliyyələşdirilməsi, ölkənin müdafiəsi və idarəetmə xərclərindən ibarət qruplaşdırılır.

Dövlət büdcəsində məqsədli büdcə fondları da yaradılır və istifadə edilir. Azərbaycanın maliyyə sistemində öz yerinə və roluna görə müəssisələrin və təşkilatların maliyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi maliyyə sistemində əsas həlqə olmaqla ümumi daxili məhsulun bölgüsü və yenidən bölgüsündə artan iştirak edir. Müəssisələrin maliyyəsi təsərrüfat subyektlərinin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün məqsədli pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölgüsü və istifadəsi ilə əlaqədar olaraq meydana gələn pul münasibətləridir. Bu prosesdə müəssisələrin maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının təşkilinə də fəal təsir göstərir.

Müəssisələrin maliyyə resurslarına xüsusi və ona bərabər tutulan vəsaitləri, maliyyə bazarından əldə etdiyi maliyyə resursları, bank və maliyyə sistemindən daxil olan maliyyə resursları aiddir. Maliyyə resursları fəaliyyət göstərən

müəssisələrdə mənfəət, amortizasiya ayrımları, satılmış məhsulun dəyəri və s. hesabına yaranır.

Azərbaycanın maliyyə sistemində dövlət krediti mühüm rol oynayır. Dövlət krediti müəssisələrin, əhalinin sərbəst pul vəsaitlərinin dövlət tərəfindən geri qaytarmaq şərtilə cəlb edilməsi və dövlət büdcəsi üzrə xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunan dövlət borclarından ibarətdir ki, bu zaman borc alan dövlət, borc verən kimi hüquqi və fiziki şəxslər çıxış edirlər.

Dövlət krediti həm daxili, həm də xarici dövlət borcu formasında özünü göstərir. Daxili borclar daxili maliyyə mənbələri hesabına alınır. Daxili bazarda borc almaq imkanı olmadıqda dövlət xarici mənbələrdən borc almaq məcburiyyətində qalır.

Ümumiyyətlə, dövlət kreditindən istifadə edərkən, daxili borclara üstünlük vermək daha məqsədəuygundur. Çünki daxili borclar alınarkən daha tez bir zamanda pul vəsaiti əldə edilir və bu vəsait də büdcə xərclərini ödəməyə yönəldilir.

Daxili borclardan geniş istifadə etmək üçün respublikada maliyyə bazarını inkişaf etdirmək lazımdır. Daxili maliyyə bazarını, yəni qiymətli kağızlar bazarını inkişaf etdirmək məqsədilə fond birjalarının inkişafına stimulyar yaradılmalıdır.

Xarici borclara meyl etmək heç də məqsədəuyğun sayılmamalıdır, çünki xarici dövlət borcları zamanı borc verən ölkə öz şərtlərini diktə edir, ölkənin iqtisadi inkişafı xarici ölkənin təsiri altına düşür. Ona görə də ölkəyə iqtisadi islahatlar həm də daxili maliyyə bazarının inkişafına şərait yaratmalıdır. Bu da ölkənin qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təkan verərdi.

РЕЗЮМЕ

Актуальность темы дипломного исследования состоит в том, что государственный кредит и его правовое регулирование - одна из наиболее актуальных и сложных проблем для современной Азербайджанской экономики.

Необходимо отметить, что проводимая в последние годы политика бюджетного профицита помогла снизить остроту долговой проблемы.

Однако государственный долг в настоящее время остается одной из наиболее острых проблем, сдерживающих социально-экономический рост страны.

Государственный кредит является составной частью финансовой системы любого государства и активно используется им в целях сбалансированности бюджетно-финансовой и денежно-кредитной политики. Представляя собой одну из форм мобилизации финансовых ресурсов, государственный кредит играет двоякую роль. Во-первых, в отношениях по государственному долгу он направлен на формирование дополнительных денежных средств в целях финансирования основных функций государства. Во-вторых, государственное кредитование представляет собой одну из форм распределения имеющихся денежных средств для финансирования отдельных направлений государственной деятельности и отраслей экономики.

SUMMARY

Relevance of a subject of degree research consists that the state credit and its legal regulation - one of the most actual and complex problems for the modern Azerbaijanian of economy.

It should be noted that the policy of the budgetary surplus pursued in recent years helped to reduce sharpness of a debt problem.

However the public debt remains to one of the most burning problems containing the social and economic growth of the country now.

The state credit is a component of a financial system of any state and is actively used by it for balance budgetary and financial and a monetary policy. Representing one of forms of mobilization of financial resources, the state credit plays a double role. First, in the relations on a public debt it is directed on formation of additional money for financing of the main functions of the state. Secondly, the state crediting represents one of forms of distribution of the available money for financing of the certain directions of the state activity and branches of economy.

**Mərdanova Oksana Rəşad qızının “Büdcə kəsirinin
maliyyələşdirilməsində dövlət kreditinin rolu”
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

RƏY

Dövlət büdcəsinin tərkibinlə təhlillə ehtiyacı olan məsələlərdən biri büdcə kəsiridir. Büdcə kəsiri iqtisadiyyata çox aktiv təsiri olan mürəkkəb bir anlayışdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə olan Azərbaycanda iqtisadiyyatın mövcud şəraitində büdcənin gəlir və xərcləri tarazlaşdırılmalıdır, yəni xərclər gəlirlərə bərabər olmalıdır. Lakin müəyyən məkan və zaman daxilində büdcənin gəlir və xərclərinin uyğun gəlməməsi labüddür və obyektiv zərurətdən doğur. Maliyyə ilində büdcənin xərcləri gəlirlərindən artıq ola bilər. Belə olan halda büdcə kəsiri yaranır. Büdcə kəsiri ölkə iqtisadiyyatına çox mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də tədqiqatın məqsədi büdcə kəsirinin iqtisadi mahiyyətini açıqlamaq, onun digər makroiqtisadi göstəricilərlə əlaqəsini təhlil etmək, büdcə kəsirinin örtülməsi üsullarının və azaldılması istiqamətlərinin, eləcə də onun daxili və xarici maliyyələşdirmə mənbələrinin müəyyən edilməsidir. Lakin, bu zaman elə üsullar, istiqamət və mənbələr seçilməlidir ki, maliyyə–büdcə siyasətinin stimullaşdırıcı effektini neytrallaşdırmasın.

Maqistrant çox düzgün müəyyən edib ki büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində dövlət kreditində böyük əhəmiyyəti vardır. Dövlət bu zaman həm kreditor, həm zəmanətçi, həm də kredit alan kimi çıxış edir.

Mərdanova Oksana Rəşad qızı dissertasiya işinin yazılışı prosesində özünü savadlı, təmkinli iddiaçı kimi göstərməklə yanaşı həm də istifadə olunmuş xüsusi ədəbiyyatlardan sərbəst nəticə çıxartmaq qabiliyyətinə malik olan bir maqistr kimi də göstərmişdir. Mərdanova Oksana Rəşad qızı qoyulan məqsədə nail olmasını nəzərə alaraq onun maqistr işini müdafiəyə buraxılmasını məqsədə uyğun hesab edirəm.

Elmi rəhbər:

i.e.n. prof. A.M.Kərimov

**Mərdanova Oksana Rəşad qızının “Büdcə kəsirinin
maliyyələşdirilməsində dövlət kreditinin rolu”
mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə**

RƏY

Dövlət özünün funksiyalarını həyata keçirmək üçün müxtəlif mənbələrdən pul vəsaitlərini səfərbərliyə alır. Lakin dövlət öz xərclərini fasiləsiz və kəsirsiz maliyyələşdirmək üçün bəzi hallarda dövlət büdcəsində mövcud gəlirlər kifayət etmir. Ona görə də müəssisələrin, habelə əhalinin sərbəst pul vəsaitini cəlb etməli olur. Müəssisələrin, əhalinin sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb edilməsinin əsas formalarından biri də dövlət kreditidir. Deməli, dövlətin gəlirləri xərclərini ödəmədikdə və büdcə kəsiri əmələ gəldikdə dövlət borc almalı olur. Ölkə daxilində dövlət kredit əməliyyatlarını həyata keçirərkən dövlət borc alan kimi müəssisə, təşkilatlar və əhali kreditor, yəni borc verən kimi çıxış edirlər.

Maqistrant çox düzgün müəyyən edib ki büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsində dövlət kreditində böyük əhəmiyyəti vardır. Dövlət bu zaman həm kreditor, həm zəmanətçi, həm də kredit alan kimi çıxış edir.

Mərdanova Oksana Rəşad qızı dissertasiya işinin yazılışı prosesində özünü savadlı, təmkinli iddiaçı kimi göstərməklə yanaşı həm də istifadə olunmuş xüsusi ədəbiyyatlardan sərbəst nəticə çıxartmaq qabiliyyətinə malik olan bir maqistr kimi də göstərmişdir. Mərdanova Oksana Rəşad qızı qoyulan məqsədə nail olmasını nəzərə alaraq onun maqistr işini müdafiəyə buraxılmasını məqsəsdə uyğun hesab edirəm.

Rəyçi:

i.e.n. dos. Abbasov S.A.